

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192844

UNIVERSAL
LIBRARY

नागपूर प्रकाशन क्र. २५

हंसदूत

प्रा. मधुकर श्रीराम वैद्य,

एम. ए., एल्. एल्. बी.

सन्

१९४७

★ नागपूर ★
प्र का श न

मूल्य

सव्वा दोन रुपये

प्रकाशक—

दि. मा. धुमाळ,
नागपूर प्रकाशन, सिताबडी, नामपूर.

या व पुढील आवृत्तीचे हक्क प्रकाशकाकडे आहेत.

मुख्यप्रष्ठावरील चित्र श्री. दिनानाथ दलाल यांचे आहे.

मुद्रक—

ल. म. पटले,
रामेश्वर प्रिंटिंग प्रेस, सिताबडी, नामपूर.

ती. ~~सर्वाना-~~
सादर समर्पण.

प्रकाशित वाङ्मय

१	माझे कादंबरी लेखन संपादक-या. मु. पाटक, एम्. ए., एल-एल. बी. १॥
२	वीणा कादंबरी (लीला देशमुख, बी. ए., बी. टी.) ३
३	दोन घडीचा डाव ,, (,, ,, ,,) २॥
४	लढवय्ये कथासंग्रह (गं. ल. देवपुजारी, बी.एस-सी.) ३
५	शककर्ता शालिवाहन-कादंबरी (ना. के. बेहेरे, एम्. ए; बी. एस-सी; एल्. टी.) २॥
६	प्रमद्वरा ,, (ग. त्र्यं. माडखोलकर) २॥
७	परामर्श टीकासंग्रह (,, ,,) ३
८	द्राविडी प्राणायाम कादंबरी (भा. वि. वरेरकर) २॥
९	अमावास्या ,, (शं. बा. शास्त्री, बी. ए.) २॥
१०	कंगाल ,, (,, ,, ,,) २॥
११	अडेल तडूट ,, (,, ,, ,,) ३॥
१२	प्रत्यय ,, (शरच्चंद्र टोगो, बी. ए.) २॥
१३	पुन्हां एकदां ! ,, (,, ,, ,,) ३॥
१४	माझी शीला ,, (के. ग. केळकर, बी. ए.) १॥
१५	म्हणे लढाई संपली ,, (बी. रघुनाथ) १॥
१६	तेरी चूप मेरी चूप आणि इतर गोष्टी (सौ. कमला, फडके, एम्. ए.) २
१७	लांब लांब सावल्या आणि इतर गोष्टी (वायू. बी.) २
१८	मृगाचा पाऊस आणि इतर गोष्टी (पद्माकर निमदेव, बी. ए.) २.
१९	सन १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धाचे स्वरूप-(ह. वा. देशपांडे) ॥१॥
२०	दोन प्रख्यात युद्धतंत्रे (,, ,, ,,) २
२१	सखी कादंबरी (वि. वि. बोकील) २॥॥
२२	नवीं मूल्ये लेखसंग्रह (पु. य. देशपांडे) ३॥.
२३	सावलीच्या उन्हांत (प्रा. श्री. ह. अत्तरदे) ३
२४	जीवन प्रवाह (द. ग. प्रधान) २॥
२५	हंसदूत (प्रा. म. श्री. वैद्य) २॥

नागपुर प्रकाशन, सिताबर्डी, नागपुर.

लेखकाचे दोन शब्द

“हंसदूत”, अगर “दमयंती”, ही लघुकथा नव्हे, कादंबरी नव्हे, अगर नाटकही नव्हे हे सहजच लक्षांत घेण्याजोगे आहे. या लेखन प्रकाराला आपण फार तर चित्रकथा म्हणू शकू. ‘फार तर’ म्हणण्याचे कारण असे की **Scenario** असं ज्याला इंग्रजीत म्हणतात तो लेखनप्रकार ‘हंसदूत’ अगर “दमयंती” यांच्या लेखनप्रकारापासून अगदीच वेगळा असतो. त्या प्रकारामध्ये कॅमेऱ्याच्या चिकित्सक दृष्टि-कोनाला विशेष प्राधान्य असते. कथेतील पात्रांच्या वाक्यागणिक अगर हालचालीगणिक कॅमेरा कुठे कसा ठेवावा याविषयी त्यांत सूचना असतात. दिग्दर्शकाच्या कलात्मकतेची त्यांत खरी कसोटी असते; त्याच्या कल्पनाशक्तीला त्यांत पूर्ण वाव असतो. आणि चित्रपट कलापूर्ण आणि आकर्षक होणे अगर न होणे हे बरेचसे या सूचनांवर अवलंबून असते. आता चित्रपटनिर्मातेच्या दृष्टीने या सूचना कितीही महत्त्वाच्या असल्या तरी वाचकांच्या दृष्टीने या सूचना महत्त्वाच्या नाहीत, इतकेच नव्हे तर त्या अनिष्ट आहेत असे म्हटले तरी चालण्यासारखे आहे. कारण रसग्रहणाच्या दृष्टीने वाचकांच्या मनाची जी एकाग्रता आवश्यक असते ती या सूचनामुळे नाहीशी होते. आणि यामुळेच **Scenario** च्या सहाय्याने चित्रपट, अगर बोलपट कितीही उत्तम निर्माण करता आला तरी **Scenario** हा एक वाङ्मय प्रकार होऊ शकत नाही. लालित वाङ्मयाचा हा एक मोठाच तोटा आहे यांत शंका नाही. देवदास, माणूस, पुकार, कुंकू, रामशास्त्री, अशांसारखे अनेक उत्तमोत्तम चित्रपट आपण पाहतो, आणि कालांतराने ते सारे विस्मृतीच्या गर्तेत गडप होतात. त्यांना वाङ्मयाचे अमरत्व प्राप्त होत नाही; आणि वाङ्मयाचे सुलभत्व तर नाहीच नाही. चित्रपटप्रकाशनसंस्थांच्या आणि चित्रपटगृहांच्या मालकांच्या मजीवरच अशा चित्रपटांचा पुनर्जन्म किंवा

पुनः—प्रकाशन अवलंबून असते. ज्या लेखकांनी उत्तमोत्तम कथानकांची जुळणी केली, चटकदार, हृदयस्पर्शी संवाद अगर गीते बसविली त्यांच्यावर हा एक प्रकार मोठाच अन्याय होतो. असें जर आहे तर चित्रपटांच्या अनेक मनोगम कथा वाचकांना सुलभ करण्यास मार्ग कोणता !

या बाबतीत श्री. साडेकरादि प्रथितचक्षु लेखकांनी केलेले प्रयत्न प्रस्तुत लेखकांच्या वाचनांत आलेले आहेत परन्तु प्रत्यक्ष चित्रपट आणि त्या चित्रपटाची म्हणून त्यांच्या नांवावर प्रसिद्ध झालेली कथा यांत फारच तफावत पडते. ती छापलेली कथा वाचात असतांना, आणि त्या कथेच्याच नांवाचा चित्रपट पाहिलेला असून देखील, त्या चित्रपटाची स्मृति वाचकाला होत नाही—होणें शक्यच नाही. कारण छापलेली कथा ही एक वेगळीच, अगदीच स्वतंत्र अशी, कलाकृति असते, असल्याचें वाचकाला जाणवतें. आता 'एकच प्याला' हे नाटक पाहून आल्यानंतर त्याच नाटकाची छापलेली आवृत्ति आपण वाचायला घेतली तर हा फरक तितकासा जाणवत नाही; इतकेंच नव्हे तर नाटक गृहात पाहिलेले नाटक आपण जवळ-जवळ, दृष्टेदृष्ट, अगदी जसेंच्यातसेंच आपल्या मनश्चञ्चममोर आणि शक्तो; आणि पुनः एकदा स्मृति आणि कल्पनाशक्तीच्या सहाय्याने, त्याच नाट्यरुतीचा तसाच रसास्वाद घेऊं शकतो. पण, हें शक्य कसें होतें याचा विचार केला तर एक गोष्ट प्रामुख्याने आपल्या नजरेस येईल, आणि, ती म्हणजे, नाटकगृहातलें दृश्यश्राव्य नाटक आणि आपण वाचात असलेले छापलेले नाटक यांतलें उघड उघड दिसणारें साम्य. या दोनही नाटकाचे चेहरे मोहरे अगदी जुळ्या भावंडांसारखे एकमेकाशी जुळणारे असतात. एकाला लपवून दुसऱ्याला बाहेर काढले तरीही फरक न कळण्याइतके त्याचे चेहरे व हावभाव एकसारखे असतात. नाटकगृहात पाहिलेले नाटक आपण तितक्याच तन्मयतेनें वाचूं शकतो. यांतलें इंगित तरी हेंच आहे. तसें म्हटलें तर नाटक-गृहांतले नाटक आणि छापलेले नाटक यांत किती तरी अंतर असतें. एक दृष्टि गोचर आणि श्राव्य तर दुसरे केवळ कल्पना अगर स्मृति यांनाच गम्य. नाटकगृहात बसून आपण नाटक

पहात असतो त्यावेळी निरनिराळी पात्रं आपल्यासमोर येऊन एकमेकांशी बोलतात, प्रसंगाला साजेसे हावभाव करतात, आणि त्यामुळे नाट्याविषय प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांसमोरच घडल्याचा आभास उत्पन्न होतो; आणि त्या आभानामुळे एक प्रकाशाचा आनंदाचीही उत्पत्ति होते. पण आपण नाटक वाचत असतो त्यावेळी किती निगळी परिस्थिती असते—आपल्याला पाठवळ केवळ कल्पनाशक्ति अगर स्मृति यांचेच असते. आणि, असे असले तरीही या दोनही नाटकांपासून मिळणाऱ्या आनंद अगर रसास्वाद एकच, सारसाच, असतो नाही का ? आणि याचें एकच एक कारण म्हणजे त्या दोन्ही नाटकांमध्ये आंतरिक साम्य—कथेच्या रचनेचें, दृश्यांचें, आणि भावनांचें साम्य; प्रेक्षकांच्या अगर वाचकांच्या हृदयाचा ठाव घेण्याच्या पद्धतीचें, स्मृतीला अगर कल्पनाशक्तीला चालना देण्याच्या पद्धतीचें, साम्य,—नव्हे तादात्म्यच, असे म्हटलें तरी तें वावगें होणार नाही. कारण या दोनही नाटकांच्या कथा, दृश्ये, पात्रे त्यांचे संवाद आणि, त्यांच्या भावनांचा परिपोष या दोन्ही मध्ये अगदी निकट साम्य असते. किंवा, असे म्हटलें तरी चालेल की नाटकगृहांत नाटक जसे दिसते अगदी तसेच तें कागदावर उतरविलें जाते. एक दुसऱ्याचें आरशातलें, प्रतिबिंबच. आणि तें ही **बोलेकें** प्रतिबिंब.

नाटकांच्या वाचनीत शक्य असलेली ही गोष्ट चित्रपटांच्या वाचनीत शक्य कां असूं नये ? तशी ती शक्य नसायला, विचारांनी, पटण्यासारखें कांही कारण दिसत नाही. नाटक आणि चित्रपट यांत महदंतर आहे ही गोष्ट उघड आहे. रंगभूमीवर नाटक दृष्टविण्यापेक्षां चित्रपट तयार करणें हें केव्हाही अनेक पटींनी कठिण आहे. चित्रपट तयार करणें म्हणजे विश्वामित्राच्या अट्टाहासाने प्रतिसृष्टि निर्माण करण्यासारखेच आहे. पण तसेच पाहूं गेलें तर कोणतीही कलारुति म्हणजे ओचड ओचड सृष्टि निर्माण करणाऱ्या ब्रह्मदेवाला एक प्रकारचें आव्हानच असतें. असो. तर, तयार झालेला एक चित्रपट म्हणजे कितीतरी कलांचा, कलारुतीचा, एक समुच्चय असतो; हा समुच्चय म्हणजे केवळ जवरदस्तीने बांधलेल्या लाकडाच्या मोळी सारखा असतो. चित्रपटांत अनेक कला एकजीव होतात, तादात्म्य पावतात. असा

एकजीव अगर तादात्म्य यथायोग्य रीतीने व्हायला दिग्दर्शकाच्या अंशां केवढे
 रसिकता, केवढी गुणज्ञाना, केवढीतरी कलात्मकता हवी. अभिनय, संगीत, चित्र-
 कला, शिल्पकला, स्थापत्य, वाङ्मय, इतिहास, वगैरे वगैरे अनेक विषयांच्य
 बाबतीत मार्मिकता असल्याशिवाय चांगला दिग्दर्शक होणें कठिणच आहे. पण हें
 सारें जरी खरें असलें तरी चित्रकथा लिहिणाराचें महत्व कभी होत नाही. कारण
 दिग्दर्शकरूपी विश्वामित्राच्या अगर विश्वकर्माच्या साऱ्या कर्तृत्वाचा डोलारा चित्र-
 कथा लेखकाच्या कौशल्यावरच बहुतांश अवलंबून असतो. चित्रकथा काव्यगुणांन
 जितकी परिपूर्ण तितकीच चित्रपट चांगला होण्याची शक्यता जास्त, असें समी-
 करण मांडल्यास तें कांही वावगें होणार नाही. कारण या गोष्टीचा प्रत्येक चित्रपट
 पाहणारानां प्रत्यहीं येत असतो. प्राथितयश दिग्दर्शक, ख्यातनाम नट, नटीचा संच,
 उत्तम स्टुडिओ, या साऱ्यांचें जाहिगतीतलें वर्णन वाचून कित्येकदां आपण मोठ्या
 उत्साहाने चित्रपट पहायला जावों; आणि कितीदांतरी कथानक अगदीच फाटके,
 भिकारडे असल्यामुळें विरस होऊन चित्रपटनिर्मात्यावर आणि एकंदर चित्रपट
 सृष्टीवर चरकडत धरी येतो. तेव्हां, चित्रपटाचा मूळ पायाच अशी जी चित्रकथा
 तिचें चित्रपटाशी बहुतांश साम्य असों असें म्हटलें तर त्यांत वावगें काय आहे !
 आणि, अशक्य असें तरी त्यांत काय आहे ! नाटक पाहणें आणि नाटक वाचणें
 या दोन क्रियांचा जो परस्पर संबंध, तोच किंवा तत्सम संबंध, चित्रपट पाहणें
 आणि चित्रकथा वाचणें यांत कां असूं नये ! यांत कठिण, अनाकलनीय असें
 काय आहे ! नाटक वाचताना आपण आपल्या मनश्चक्षूंसमोर विविध प्रसंग आणतें
 तें कसें शक्य होतें ! नाटककार वाचकाला ठिकठिकाणी ज्या सूचना देत असतो.
 त्यांचीच मदत घेऊन वाचकाची कल्पनाशक्ति साऱ्या मराऱ्या मारीत असते ना !
 चित्रकथानध्येही अशाच प्रकारच्या सूचना यथायोग्य रीतीने दिल्या गेल्यास चित्र-
 कथा वाचणेंही तितकेंच सुलभ आणि हृद्य होईल, असें म्हणायला कांही हरकत
 दिसत नाहीं. आतां, कल्पनाशक्तीला पंख देणाऱ्या या सूचना कोणत्या असाव्य
 असा प्रश्न उद्भवणें साहजिक आहे. परंतु कथानकाच्या रसास्वादाला जरूर
 त्याच आणि जरूर तेवढ्याच सूचना चित्रकथेंत दिल्या जाव्यात असें या प्रश्न

सरळ उत्तर देतां येईल. निदान छापलेल्या नाटकांत ज्या प्रमाणें “ रागाऊन ”, “ प्रेमळरणाने ”, “ पैतागून ” वगैरे भावना अगर आविर्भाव दर्शविणाऱ्या सूचना असतात तशाच प्रकारच्या सूचना चित्रकथेच्या वाङ्मयीन प्रकारांत असाव्यात असें तर खासच म्हणतां येईल. छापलेल्या नाटकांत ज्या प्रमाणें कोणत्या पात्रांनं “ विंग ” मधून किती पुढें यावें हें लिहिलेंलं नसतें, लिहिण्याची जरूर नसतें, त्या प्रमाणेंच अशा धर्तीच्या केवळ यांत्रिक सूचना चित्रकथेंतही द्यावची जरूर नाही. भावुकता हा साऱ्या लालेत वाङ्मयाचा आत्मा; भावगीतें, लघुकथा, नाट्यछटा, नाटकें, कादंबऱ्या अगर महाकाव्ये या सर्वांचे हृदय, नव्हे पंच प्राणा, या भावुकतेत आहेत. आतां हृदयाचा ठाव घेण्याची, हृदय हालवून सोडण्याची प्रत्येकाची पद्धत वेगळी असली तरी साऱ्यांच्या मुळशीं भावुकता ही एकच गोष्ट आहे; आणि या एका गोष्टी मुळेंच या सर्व वाङ्मयप्रकारांपासून वाचकाच्या मनाला एक प्रकारचा आनंद होत असतो. ही भावुकता ज्याला साधली त्याने जिंकली. ही गोष्ट लक्षांत घेऊनच चित्रकथा लेखकानेही आपल्या सूचनांची योजना करायला हवी.

नाटकांतले प्रवेश, कादंबऱ्यांची प्रकरणे, लघुकथामधले परिच्छेद, अगर भावगीतांतली कडवी, या साऱ्यांचा विचार केला असता एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत येते. आणि ती म्हणजे या सर्वांमधलें मौलिक साम्य; आणि हेंही लक्षांत येतें कीं भावनांचा परिपोष अगर रसपरिपोष यथार्थनेने व्हावा म्हणून लेखकाला आपल्या वर्णविविषयाची टप्याटप्याने काळजीपूर्वक मांडणी करावी लागते,—नव्हे अशी टप्याटप्याने मांडणी केल्याशिवाय त्याचें भागत नाही; आणि, त्याने आपल्या लेखनांत योजिलेले जे वेगवेगळे टप्पे त्यांचीच ही प्रवेश, प्रकरणे वगैरे स्थलकाल परतवें दिलेली भिन्न भिन्न नावें आहेत, हें ही मग स्पष्ट होईल. भावगीतें म्हणजे जिःहाऱ्याच्या माणसाशीं केलेल्या एक प्रकारच्या गुजगोष्टीच. ही भावगीतें बहुधा लहान असतात; पण अशा या भावगीतांत देखील अनेक कडवी असतात. भावनांचा क्रमशः परिपोष हाच या कडव्यांचा आंतरिक उद्देश नसतो काय ! भावगीतांत कथन करावयाच्या भावनांचा परिणामकारकपणा वाढविण्याच्या दृष्टीनेच या पायऱ्यांची उभारणी नसते का ! लघुकथांचेही परिच्छेद अशाच प्रकारचे

असतात. नाटकांचे अंक आणि प्रवेश यांमध्येही हीच कल्पना प्रामुख्याने अनुस्यूत असते. अर्थात् या कल्पनेचगेचरच नाटककारागाला रंगभूमीच्या तंत्राकडेही लक्ष पुरवावे लागते हेही तितकेंच सरे. भावगीत, लघुकथा, अगर नाट्यछटा यांचे लेखक आपापल्या लेखनविषयाच्या गेयत्वाकडे आणि वाचनीयत्वाकडे विशेष लक्ष देतात, तर नाटककाराला इतरही अनेक गोष्टीकडे लक्ष द्यावे लागते. रंगभूमीचा संच, श्रोते आणि सरते शेवटी, वाचक या तिघाहीकडे नाटककाराला साख्याच दक्षतेने लक्ष द्यावे लागते. परंतु यासर्वाआधी नाटककाराला एका गोष्टीकडे सतत ध्यान द्यावे लागते. आणि ती म्हणजे आपल्या कथाविषयाच्या रचनेचा परिणामकारकपणा, अथवा प्रेक्षक, श्रोते आणि वाचक या साऱ्यांच्या मनाची पकड घेण्याची कथानकाची पात्रता. नाटक लिहितांना नाटककाराचें लक्ष मुख्यत्वे करून, आपलें नाटक आकर्षक, मनेवेधक, हृद्य कसें होईल याच गोष्टीकडे असते. आणि म्हणूनच आपल्या नाट्यविषयाची जुळणी करताना त्यातले अंक अगर प्रवेश यांची माडणीही तो याच धोरणानें करित असतो. कादंबरीचें क्षेत्र आणि तंत्र नाटकातून थोडें निगळें असले तरी कादंबरीची निरनिगळी प्रकरणे पाडतांनासुद्धा कथानकाच परिणामकारकपणा अगर मनेवेधकता हीच गोष्ट कादंबरीकाराच्याही मनांत प्रामुख्याने वावरत असते. याच प्रदारे चित्रकथेंतही भावनापरिपोषाच्या दृष्टीने कथानकाचे काही भाग पाडणें अवश्य आहे. परंतु या भागांना आजपर्यंत रूढ असलेल्या वाङ्मयकारांचे सर्वमान्य नियम लावतां येणार नाहीत. नाटकाच्या अगर कादंबरीच्या पद्धतीने यांत अंक, प्रवेश, अगर प्रकरणें संभवणार नाहीत. यांचें मुख्य कारण म्हणजे चित्रपट ही गोष्टच सर्वस्वी नवीन आहे. नाटकाच्या प्रवेशांचा आधार घेऊन त्याच पद्धतीने तयार केले गेलेले चित्रपट सर्वस्वी अपयशी ठरले हेही सर्वांस विदितच आहे. कादंबऱ्यांच्या साहाय्याने चित्रपट तयार करतांना कादंबऱ्यांची किती चीरकाड करावी लागते, अगर केली जाते हेही सुप्रसिद्धच आहे. या सर्व गोष्टींचें मूळकारण हें आहे की, चित्रपटाचें सागें तंत्रच अगदी वेगळें व सर्वस्वी नवीन आहे. अशा स्थितीत चित्रकथा लेखकाने वणविषयाचे टप्पे पाडतांना आपलें स्वतःचें असे वेगळेचें तंत्र अवलंबिलें तर त्यावर कोणाचाही शेष होण्याचें कारण नाही. कारण दरवर पाहतां नाटकांचे अंक, कादंबऱ्यांची प्रकरणे आणि

चित्रकथांचे छेदक यांत कितीही फरक दृष्टीस पडला तरी मूलतः या साऱ्यांमध्ये एक साम्य आहे, आणि तें साम्य म्हणजे या अंकप्रवेशादिकांच्या योजनेतल्या हेतूचें साम्य.

वाङ्मयाचा कोणताही प्रकार लेखकाने लिहावयास घेतला तरी त्याला एका गोष्टीची नेहमी जाणीव ठेवावी लागते. आणि ती गोष्ट म्हणजे, आगण जें काय लिहिलें असेल त्याचा प्रेक्षकांच्या, श्रोत्यांच्या अगर वाचकांच्या मनावर काय पणिणाम होतो हें; म्हणजे, मी जें काय लिहितों तें प्रेक्षकाला कसें दिसतें, श्रोत्याला कसें ऐकूं येते, अगर वाचकांच्या मनाला तें कसें रिश्चवतें. नाटककाराला इतरांपेक्षां या गोष्टीकडे जास्त लक्ष द्यावें लागतें; कारण त्याला प्रेक्षक, श्रोता आणि वाचक या तिघानाही खूप ठेवावयाचे असते. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे नाटककार हा आपलें नाटक नाट्यगृहात प्रेक्षकांच्या रांगेंत बसून लिहिल्यासारखें लिहित असतो. रंगभूमीच्या रचनेकडे अगर संचाकडे त्याचे लक्ष असलें तरी नाटक लिहितांना प्रेक्षक आणि श्रोते हेच प्रामुख्याने त्याच्या नजरेसमोर असतात. त्या प्रेक्षक श्रोत्यांच्या समुदायाला दसवतां, रडवता, शिक्षवतां कसें येईल, त्यांच्या त्या खुर्च्यातून अगर “पीट” वरून नाटक कसें दिसेल, कसें ऐकूं येईल, मनावर कसा परिणाम करील हेच त्याला विवंचना असते. नाट्यरचनेच्या तंत्राची मख्खी सारी इथें आहे. आणि ही ज्याला हस्तगत झाली त्याची नाटके, कथानक कितीही रद्दी असलें, नाटककाराला कांही महत्वाचें सांगायचें असलें अगर नसलें तरीही लोकप्रिय होतात—झालेली आढळात आहेत. चित्रकथा लेखनाचेंही असेंच आहे. चित्रकथा पडद्यावर कशी दिसेल याच गोष्टीची चित्रकथालेखकानें मुख्यत्वे करून काळजी घ्यायला हवी. मात्र या दोन्ही प्रकारांच्या लेखन पद्धतीतलें हें साम्य इथेंच संपने कारण नाटक आणि चित्रपट ही दोन्हीही अगदी भिन्न भिन्न पद्धतीने तयार केली जातात. नाटककाराप्रमाणें चित्रकथालेखकाला, चित्रपट तयार केला जातो तेथील सर्व तंत्राची माहिती असणें फारसें महत्वाचें आहे असें नाही. कारण एकतर, लेखनाशी मुळीही संबंध नसलेल्या अनेक गोष्टी तिथें फार महत्वाच्या असतात; आणि दुसरें असें की, तसा आपण हट्टच धगिला तर चित्रकथा या

वाङ्मय प्रकाराला आपण मुकं, अगर चित्रकथा लिहिण्याची मिरास काहीं खास लोकांच्याच हाती राहिल, आणि नाट्यवाङ्मयाप्रमाणें चित्रकथा हें सर्व जनतेचें असें वाङ्मय होणार नाही. आजपर्यंत या लेखनप्रकाराकडे जबाबदार लेखकांनी केलेल्या दुर्लक्षाचे परिणाम आजही दिसत आहेत. चित्रकथा ही Scenario प्रमाणें स्टूडिओतल्या तंत्राचे ज्ञान असणारानेंच लिहिली पाहिजे असा अट्टाहास करण्यांत अर्थ नाही, कारण तसा Scenario लिहिणें चित्रपटसृष्टीशी संबंध नसणाराना कधीही लिहितां येणें शक्य नाही. पुनः वाङ्मयाच्या दृष्टीनें तशा Scenario ची जहूर नाही, अगर त्याला तितकें महत्त्वही नाही. कारण अशा चित्रकथेंत वाक्यागणिक, क्षणोक्षणी येणाऱ्या सूचनांमुळें वाचकांचीं मनं कथा-विषयाशीं तन्मय होणें अवघड, नव्हे अशक्य, होईल; आणि क्षणोक्षणी वाचकांचा विरस होईल. अशा तांत्रिक चित्रकथेपेक्षां प्रेक्षकांशी समरस होऊन लिहिली गेलेली चित्रकथाच वाङ्मयदृष्ट्या अधिक सरस व आकर्षक होईल असें म्हणायला हरकत नाही. चित्रकथा पडद्यावर कशी दिसेल अगर दिसली पाहिजे या गोष्टीकडे लक्ष देऊन लिहिली गेलेली कथा खास ह्य होईल. कारण, अशा कथेमासून काय अपेक्षा करायच्या हें वाचकांना ताचडतोष ठरवितां येईल. आणि लेखकाच्याही दृष्टीने तो एक मोठाच लाभ होईल. Scenario मधील तंत्राच्या, वाङ्मयदृष्टीने निरर्थक माजविलेल्या, स्तोमापासून त्याची सुटका होईल, आणि त्याच्या कथांना एक प्रकारचा मोकळेपणा येईल; पावलागणिक येणारे Scenario मधील तंत्राचे अडथळे त्याच्या वाटेतून दूर होतील. आणि ललित वाङ्मयामध्ये एक अगदीं नवीन, सर्वांगपरिपूर्ण, आणि मनोरम असें दालन उघडलें जाईल. सौंदर्यामध्ये चित्रकथेची बरोबरी करणारा दुसरा वाङ्मयप्रकार उरणार नाही. भावगीताची उत्कटता, लघुकथेचा निटसणणा, नाटकाचें घटनागर्भ रमणीयत्व, आणि कादंबरीचें जीवनाशीं असलेलें निकटत्व आणि सादृश्य या साऱ्या गोष्टी या नव्या लेखन प्रकारांत येण्यासारख्या आहेत.

या आणि अशा प्रकारच्या अनेक विचारांनी प्रेरित होऊन प्रस्तुत लेखकांनीं हंसदूत व दमघंती हीं कथानकें हातीं घेतलीं. वर उल्लेखिलेले सारेच गुण या दोन्ही

कथामध्ये आहेत असें ह्मणण्याचें धाडस प्रस्तुत लेखक कधीही करणार नाही. अगदीं नवीन पद्धतीने लिहिलें गेलेले हें पाहिलेंच लिखाण असल्यामुळें त्यांत पुष्कळच दोष असतील या गोष्टीची लेखकाला पुरेपूर जाणीव आहे. “ यद्रोचते तद् ग्राह्यम् ” अशी या बाबतींत लेखकाची भूमिका आहे.

बऱ्याच लहान वयापासून लेखकाला चित्रपट पाहण्याचा नाद आहे. आणि त्या बरोबरच चित्रपट पाहतांना चिकित्सक बुद्धीने तो पाहण्याचीही संवय आहे. त्यामुळें चांगला चित्रपट कसा असावा, चांगला चित्रपट म्हणजे काय, या-विषयी साहजिकच मनांत विचार येत. शिवाय असेंही वाटे कीं आपण पाहिलेल्या चांगल्या चित्रपटांच्या कथा पुस्तकरूपानें मिळाल्या असल्या तर किती बरें झालें असतें. फुसतीच्या वेळीं केव्हाही त्या कथा वाचतां आल्या असल्या, आणि पूर्वी पाहिलेल्या नाटकांपासून ती घरी बाचत असतांना मिळणारा अननुभूत आनंद आणि रसास्वाद याही बाबतींत पुनः उपभोगितां आला असता स्मृतिस्फुर हें प्रत्यक्षापेक्षां अगर स्वप्नप्रजनापेक्षांही अधिक मधुर असतें, नाही तर आपण सारे जण, सिनेमांत अगर बैठकींत एकलेलीं गोड गाणी, बेसूर आणि बेतालपणें, भसाड्या आवाजांत सुद्धां, अगदी तन्मयतेने, वेळीं अवेळीं, स्थानीं अस्थानीं— न्हाणी-घरांत सुद्धां—कशाला गात बसलों असतो ? पण, हें स्मृतिस्फुर आज शक्य नाही. तें तसें कां असूं नये ? अशा विचारांनीं प्रेरित होऊनच या दोन्ही कथा लिहिल्या गेल्या आहेत. अर्थांत त्या लिहितांना लेखकाला एक अगदींच वेगळे तंत्र वापरावें लागलें आहे. आणि त्या तंत्राचा पाया म्हणजे, आपण लिहिलेलें पडद्यावर कसें दिसेल, हा एकच एक विचार. किंवा असेंही म्हणतां येईल कीं पडद्यावर पाहिलें आणि कागदावर उतरविलें, अशा प्रकारची रीति लेखकानें अवलंबिली आहे. त्यांत त्याला यश किती आलें आहे, हें वाचक वर्गानेंच ठरवावयाचें आहे.

दमयंती

नल-दमयंतीची कथा वाचकांना अपरिचित नाही; जुन्या संस्कृत अगर मराठी कवींनी या कथेवर रचिलेलीं काव्ये सुप्रसिद्धच आहेत. पण त्यांनी लिहिलेलीं काव्ये आव्ये आणि प्रस्तुत कथा यांत पुष्कळच फरक आहे. आणि तो फरक दृष्टिकोनाचा असल्यामुळे इथें त्याचा उल्लेख करणें उचित वाटतें. आजपर्यंत, नलदमयंतीच्या आख्यानावर जेवढी म्हणून काव्ये रचिलीं गेलीं त्या साऱ्यांचा भर नलदमयंतीच्या स्वयंवरावर असे. नल आणि दमयंती यांच्या रूपगुणांचें वर्णन करण्यांतच या कवींनी आपली सारी काव्यशक्ति खर्च केली. अर्थात् हे सर्वस्वी चूक होते असें नव्हे, पण नलदमयंतीच्या प्रणयकथेच्या अपूर्वत्वाकडे त्यांचें अहेतुक वा सहेतुक दुर्लक्ष झालें असें ह्याणायला हरकत नाही. वस्तुतः या प्रणयकथेची बरोबरी कण्वारी दुसरी प्रणयकथा उभ्या जगाच्या वाङ्मयात सांपडणार नाही. रोमिओज्यूलिअट या कथेतला उत्कटतेचा भाग नलदमयंतीच्या कथानकांत नाही असें कोण म्हणूं शकेल ! डेस्टिमोनेचा साधे भोळेपणा, बाळबोधपणा, विश्वस्तवृत्ति, आणि सोज्ज्वलपणा, आणि तिच्या आयुष्यांतल्या कारुण्याची, पण एक वेगळीच, छटा दमयंतीच्या जीवनांत नाही काय ! आणि, क्लिओपाट्राचा भारदस्तपणा व रुबाव दमयंतीत सासच आहे. टागोरांनी ह्याटल्याप्रमाणें शकुंतलेच्या जीवनांत सांपडणारा स्वभावपरिपोषहि या कथानकांत आहे, इतकेंच नव्हे तर शकुंतलेप्रमाणेंच चित्ताची, चारित्र्याची उदात्तता, आत्मिक उन्नतिही यांत आहेच आहे. सरे पाहतां, दमयंती म्हणजे एका पराकामी राजाची अत्यंत लाडकी अशी एकच एक कन्या. तिनें काहीं मागितलें, हवें म्हटलें, आणि तें तिला मिळालें नाही असें तिच्या बालजीवनांत कधी घडलेंच नव्हतें. अशी, रूपसंपदेनेयुक्त अशी, एक राजाची लेकर, अनुरूप अशा राजपुत्राशीं विवाह करूं इच्छिते यांत विशेष असें काय आहे ! यौवनाच्या उन्मादांत प्रणयीजन एकमेकांवरून सारें विश्व ओवाळून टाकायला तयार असतात, उघड्या डोळ्यांनी मृत्यूला आलिंगन द्यायला कचरत नाहीत, कुबेराच्याही संपत्तीला ठोकरीने उडवितात, हे यौवनालासाजेसेंच नाही काय ! दमयंतीने, लोक-

पालाना अवेहेरून, मृत्युलोकी राहणाऱ्या रूपसुंदर नलराजालाच वरिलें तें सारें यौवनसुलभच नाहीं काय ? तें सारें रमणीय असलें तरी त्यांत असामान्य असें काय आहे ? जगांतल्या कुठल्याही प्रणयकथेंत तत्वतः याहून वेगळें असें काय असतें ? बुद्धीला, सागासार विचाराला, व्यावहारिकतेला, दासाप्रमाणें जबरदस्तीनें फरफटत नेणाग तोच तर स्वयं प्रणय. आणि या प्रणयामुळेच तर अगदी गारिबींत वाढलेलीं युवयुवती सुद्धां प्रेमविवाह करतात. मग, सुखासमाधानांत वाढलेल्या नलदमयंती-सारख्या राजघराण्यांतल्या व्यक्तींनी प्रेमविवाह केला तर त्यांत विशेषसें काय आहे ? सरोसरच विशेष असें त्यांत काहीं नाहीं; कारण साऱ्या प्रीतिविवाहांचा प्रकार, मुलतः एकच असतो. पण नलदमयंतीची कथा इथेंच संपत नाहीं.

स्वयंवरांनंतरच नलदमयंतीची सरी कथा सुरू होते. ह्या दोघांच्याही परस्परा-वरील प्रेमाची कसोटी स्वयंवरांनंतरच्याच त्यांच्या जीवनांत लागते. आणि त्या कसोटीस ती दोघेही पूर्णपणें उतरतात यांतच नलदमयंतीच्या कथेचें व प्रणयाचें असामान्यत्व आणि अपूर्वत्व आहे. या अतुलनीय दंपत्याच्या उदात्तजीवनाला केवळ पार्श्वभूमि साजण्याइतकेंच महत्त्व त्यांच्या विवाहाला आहे; अर्थात् पुढील उदात्त जीवनाला साजेशीच ही पार्श्वभूमि आहे हें नाकरतां येण्यासारखें नाहीं. आणि हें कथानक निर्माण करणाऱ्या मूल रचनाकाराची असामान्य आणि मूलगामी कलात्मकता यांत दिसते हेंही तितकेंच सरे आहे. आणि तरीही, नल-दमयंतीचे उत्तगयुष्य आपल्याला अवगत आहे तसें घडलें नसते, अगर रचिल्ले-गेलें नसतें, तर नलदमयंतीची प्रणयकथा इतर अनेक कथांप्रमाणें चटकदार जरूर झाली असती, पण ती आज आहे इतकी उदात्त आणि सर्वांग परिपूर्ण झाली नसती सास.

नल दमयंतीच्या कथेचे कथानकाच्या आणि भावनांच्या परिपोषाच्या दृष्टीने वस्तुतः तीन भाग पडतात. पाहिला भाग म्हणजे दमयंतीचे स्वयंवर; दुसरा म्हणजे द्यूतखेळून राज्य गमावल्यामुळें नलदमयंतीला वनवासाला जावें लागतें तो; आणि, नलाच्या शोधार्थ दमयंती लटकेंच स्वयंवर मांडते तो तिसरा. या तिसऱ्या भागा-

तच नल आणि दमयंती यांची खरी ओळख आपणास पटते, त्यांच्या प्रणयाच्या उदात्तेची आणि अमरत्वाची साक्ष पटते. पाहिला भाग हा बौवनाच्या उत्कटतेने व धडाडीने भरलेला आहे. रोमि भोज्यालिअट, अथेल्डो डेसिडमेना, अँटनीक्लिओपाट्रा अगर् डटि आणि त्याची प्रिया बीट्रिस, या जगप्रसिद्ध प्रणयकथांची उत्कटता, रमणीयता, नलदमयंतीच्या कथेत, या पहिल्या भागांत आहे; व त्यांच्याशी त्याची तुलनाही होऊ शकेल. दुसरा जो दुसरा भाग त्यांतले वनवासादिक कष्ट सीता द्रौपदीच्या देवी कथांत सांपडतील; गडकऱ्यांच्या सिंधूचीहि या ठिकाणी आठवण झाल्या शिवाय गहणार नाही. पण दमयंतीच्या कथेचा जो तिसरा भाग त्याला जगाच्या वाङ्मयांत तोड नाही. युलिसिसिची पत्नी मनाचें सारें बळ एकवटून त्याची वाट पहात असते हें खरें, तरी पण त्यांत दमयंतीची उत्कटता, असली तरी धैर्य आणि चातुर्य सास नाही. दाही दिशाना शोध करूनही प्रियकराचा पत्ता लागत नाही, अशा परिस्थितीत एकच एक आशेचा किरण दिसल्याबरोबर, दुःस्थाने गाजलेली, आणि पतीने एक प्रकारें नाडलेली ती दमयंती, आपला प्रियकर मिळावा म्हणून आपलें सर्वस्व पणास लावायला तयार होते यांतच तिच्या प्रणयाचें दिव्यत्व, असामान्यत्व, अलौकिकत्व आहे. चरित्रवानाला चारित्र्य हें प्राणपेक्षाही प्रिय असतें. त्या चारित्र्याची थोडी शंका आल्याबरोबर श्रीरामचंद्राने सीतेचा त्याग केला हे प्रसिद्धच आहे. आणि राजा या नात्याने, लोकपालक, लोकनायक, या नात्याने रामचंद्राने तसें करणें युक्तच होतें हें कोणीही कबूल करील. आणि दमयंती तर सच्चारित्र्याची मूर्तिच होती. ती तशी चारित्र्यवान् नसती तर तिने द्वितीय स्वयंवर उभारण्याचें, चारित्र्याला एक प्रकारें कलंक आणूं पाहणारें, महाभयंकर धाडस,—एक प्रकारचें अग्निदिव्यच तें—, कधीही केले नसतें. असलें भयंकर धाडस करणारी दुसरी प्रणयिनी कुणाच्या ऐकवांत नाही. अर्थात् हें धाडस करण्यांत दमयंतीची उत्कटताच दिसून येते. आणि या तिच्या धाडसाबद्दल तिचें कौतुकच करावेंसे वाटतें. पण हेंही तितकेंच खरें कीं हें धाडस करताना दमयंती माबडेपणाने वागत नाही; तर अत्यंत हुषारिने वागून ती आपलें इष्ट साध्य करून घेते. दुसऱ्या स्वयंवराची भुमिका नलराजाच्या कार्नीच काय ती जावी, फार तर

भांगासुरि ऋतुपर्ण अगर अशाच इतर अगदी अपरिहार्य व्यक्तीच्याच कार्नी ती बातमी जावी, अशी दक्षता ती घेते. यांत जी कथा मूळ रचनाऱ्याने सरोस्वरच कौशल्य दाखविलें आहे. नाहींतर दमयंतीचे दुसरें स्वयंवर हें तिच्या चारित्र्याला एक दूषणच झालें असतें. असो दमयंतीने उभें केलेलें हें दुसरें स्वयंवर म्हणजे तिच्या उदात्त प्रणयी जीवनाचा सुयोग्य परिपाकच. आणि म्हणूनच या तिसऱ्या भागांत इतर भाग सहजच समाविष्ट होतात. एकाद्या देवतेच्या सुंदर चित्रामध्ये दूरवर दिसणारे रम्य पर्वत अगर अरण्ये, अगर निर्झर, यांची जी योग्यता तीच किंमत दमयंतीच्या पूर्व जीवनाला आहे.

लेखक

हंसदूत

(१)

अंतःपुराजवळचे एक उपवन

वेळ सूर्यास्ताची आहे. वातावरण, मनाला एक अज्ञात हुगहूर लावून देणारं आहे.

कांही अंतरावर एक पुष्करिणी असून, ती कमलांनी फुलून गेली आहे. पुष्करिणीच्या चहूंगाजूंस हिरवळ पसरलेली आहे.

आकाशाच्या नारिंगी आणि नलि छटांच्या मधोमध शुक्राची चांदणी चमकते आहे—एकाद्या गौर स्वर्सुंदरीने भिवयांच्या मधोमध लावलेली टिकलीच जणू— अन् त्यामुळेच जणू तिच्याकडे टक लावून पहात नलराजा हळुहळू पुष्करिणीकडे येतो आहे. त्याचा चेहरा उदास अन् डोळे धुंद आहेत. विचार-विकारांचे तांडव चेहऱ्यावर आणि अंगांच्या हावभावांनी स्पष्ट दिसते आहे. शुक्राच्या चांदणीकडे पाहता पाहता मधेच त्याचा नजर सार्ला वळते आणि पायाशीच दिसणारा एक दगड तो टोकरिने ताडकन् दूर उडवून देतो; आणि क्रोधयुक्त पण निराश दृष्टीने तो दूरवर नजर टाकतो. चार पावलें जातो न जातो तोंच एक झाड त्याच्या दृष्टीस येते. काडकन् त्या झाडाची एक खांदी तोडून तिचे कडाकड तुकडे करीत,

ते चारी बाजूंना भिरकावून देत, पूर्वीच्याच चेहऱ्याने, व जड पावलांनी तो पुढे चालू लागतो. जवळच दिसणाऱ्या एक शुभ्र शिलासनावर अंग टेकून, डोक्यासाठी हात घेऊन, तो बसतो; आणि शून्य दृष्टीने शुक्राच्या चांदणीकडे टक लावून पाहू लागतो.

इतक्यांत, पश्चिमेकडून येणारा, स्वतःच्या तेजामुळे चमकणारा सुवर्णमय हंसांचा थवा त्याला दिसतो. प्रथम स्वतःच्या विचारांत गुंग असल्यामुळे त्याचें तिकडे लक्ष नसतें. पण जेव्हां द्रुतगतीने उडणारे ते हंस, समोरच दिसणाऱ्या पुष्करिणीच्या कडेला असलेल्या हिरवळीवरच उतरतात तेव्हां मात्र त्यांच्या त्या आश्चर्यकारक रूपाने नलाचें लक्ष तिकडे वेधतें. तो एकदम उठून चारपावलांनी हंसांच्या दिशेने चालू लागतो; आणि हंसांच्या जवळ आल्यावर जवळच दिसणाऱ्या एक हंसावर वेगाने झडप घालतो. त्याच्या त्या कृतीने दचकून सगळेच हंस सैरा सैरा पळू लागतात. नलाने ज्या एक मोठ्या हंसावर झडप घातलेली असते तो मोठ्या वेगाने पुष्करिणीकडे धावू लागतो; आणि नलही त्याचा निकराने पाठलाग करतो. एकमेकांना चकवितां चकवितां ते दोघेही पुष्करिणीच्या अगदीं काटाशी येतात. आणि, जिवावर उदार झालेला तो हंस पुष्करिणींत श्लेष घेऊन स्वतःला सोडविणार तोंच चिच्याच्या चपळाईने नल त्याला धरितो; पंख फडफडवून नलाच्या हातून निमतून जाण्याचे त्याच प्रयत्न निष्फळ होतात; आणि तो हुताश होऊन निश्चल होतो.

नल—(हंसाला तर्जनीने हिणवीत). “पकडला कीं नाही! पळून जात होतास नाही का !

हंस—(दुःखित स्वरांने) मेलेल्याला मारणं, वीरोचित नाही, राजन् !

नल—(दचकून, इकडे तिकडे पहात, रागाने) कोण आहे !

हंस—(हंसत) मीच तो, राजन् ! आपण धरलेला राजहंस ! !

नल—(साश्चर्य) तुला मनुष्यवाणी अवगत आहे, राजहंसा !

हंस—होय राजन् !

नल—तुझं म्हणणं सरं आहे राजहंसा. मी तुला हिणवीत नाही. जा, वीरा तू स्वतंत्र आहेस !

नल हंसाला सोडून देतो. सुटल्याबरोबर हंस पुष्करिणीमध्ये एकदम झेप घेतो, आणि स्वैरपणे पुष्करिणीला चारपांच फेऱ्या मारून, पाण्यातच पण नलासमोर, त्याच्या अगदी पायाशी येतो. हंसाची ती स्वैर क्रीडा, नल सकौतुक बघत असतो.

हंस—(नलास उद्देशून) उदारा, मी तुझं कोणतं प्रिय करूं !
(नल काहींच न बोलतां तसाच पद्दान राहतो.)

जीवदान देऊन आपण मला आपला दास केलं आहे !

नल—(विचारांच्या गुंणीत, स्वतःशीच बोलल्या सारखें) मित्रा, माझं प्रिय तू करूं शकशील !

हंस—(सद्गदित होऊन) कां नाहीं, राजन् ! प्राणांच्याही मोलानं मी तें करीन.

(नल पुष्करिणीच्या काठाशी आडवा होतो; आणि हातांच्या तळव्याचा हनुवटीस आधार देऊन हंसाशी बोलतो.)

नल—राजहंसा !

हंस—हं !

नल—विदर्भराज भीमाच्या कन्येचं, दमयंतीचं, नांव तू ऐकलं आहेस का ?

हंस—त्या सौंदर्यवतीचं नांव ऐकलं नाही असा साऱ्या त्रिभुवनास तरी कुणी सांपडेल का, राजन् !

नल—(उत्सुकतेने, अधीरतेने) राजा !...

हंस—(हंसत, सहृदयतेने, प्रेमळपणे) कळलं, कळलं राजन् ! ती वैदर्भी तुला सरोस्वरच जर इतकी प्रिय असेल तर मी तिचं मन तुझ्याकडे सचित वळवीन.

नल—(रुतज्ञतेने सद्गदित होऊन) मित्रा !

हंस—सुवर्णाला सुगंधाची जोड देण्याचं कोण नाकारील राजा ! रति आणि मदन यांचा संयोग व्हावा असं कुणाला वाटणार नाही ! खरं सांगतो, नैषध, तुझ्या इतका सुंदर पुरुष अजून माझ्या पाहण्यांत नाही. मला नाही वाटत ती बैदर्भी तुझ्या इतकी रूपसंपन्न असेलसें.

नल—(क्रुद्धस्वरांत) हंसा !!

हंस—(घाईघाईने) जाऊं दे, तें कसंही असो. दमयंतीचें मन तुझ्याकडे वळविण्याचें मी तुला वचन देतो.

नल—तथास्तु !

हंस—आपल्या दूतास रजा द्यावी.

नल—जा ! तुझं कुशल असो.

आपल्या पंखांनी, सोसाट्याने सुटलेल्या वाऱ्यासारखा आवाज करीत राज-हंसांचा तो कळप मनोजवाने उडून जानो. तो दूर जातां जातां अगदी दिसेनासह. होईपर्यंत नल त्या कळपाकडे टक लावून पहात असतो.

(२)

विदर्भाच्या राजवाड्यांतलें प्रमदावन

दमयंती आणि तिच्या सख्या क्रीडा करीत आहेत. कुणी झाडांना पाणी देत आहेत; कुणी फुलांच्या माला गुंफित आहेत; कुणी गाणी गात निरनिराळे खेळ खेळत आहेत. कुणी जवळच असलेल्या पुष्करिणीच्या काठाशीं बसून, तीत पाय सोडून पायांनी पाणी उडवीत आहेत; कुणी द्विरव्याचार गवतावर नुसत्याच पहुडल्या असून दातांत नृणांकुर धरून गोष्टी करीत आहेत; तर कुणी, मोठमोठ्या झाडांना बांधलेल्या, क्षोपाव्यावर झोके घेत आहेत.

एक सखी एका वेलीला पाणी घालीत असून तिच्या सांध्यावर हात ठेकून दमयंती उभी आहे. दोघीही त्या वेलीकडे टक लावून पहात आहेत. मधेंच ती सखी. दमयंतीकडे बघते, आणि तिची तंद्री लागली आहे असें पाहून वात्रटपणें म्हणते,

“ म्हटलं, एवढा कसला विचार चाललायू !! ”

दमयंती—(दचकून) कुठं ?

सखी—(त्याच स्वरांत) माझी प्रीतिलता कधी बरं अशीच फुळेल ?
असंच ना ?

(दमयंतीची हनुवटी धरीत तिच्याकडे हंसण्या, सट्याळ दृष्टिने बघते.)

दमयंती—(लाजून, तिचा हात शिडकागीत) चल, चहाटक कुठली !

सखी स्वतःशीच हंसते, आणि दमयंती लाजून दुसरीकडे निघून जाते.

कांही जणी हार गुंफात असतात, त्यांचेकडे ती येते. तिच्या विचारमस्त मुद्रेकडे बघून दमयंतीची थटा करायची तिच्या सख्यांना लहर येते.

सखी १ ली—(दमयंती आल्याचें पाहिलेंच नाही असें दाखवून.) बरं काग वासंती ! कुणी फुलांच्या माळा गुंफतात; कुणी रुद्राक्षांच्याही गुंफतात; अन् कुणा रत्नांच्या, नि कुणीऽऽ (दमयंतीकडे चोखून नजर टाकीत) अश्रूंच्याही पण गुंफतात माला, होे !!

वासंती—(तशाच तऱ्हेनें, आचर्य दाखवीत) सरं ऽऽ ?

सखी १ ली—अग हो ! अन् हें बघ, कुणी देवाच्या नावाची जपमाळ घेतात, तर कुणीऽ (अगदी ठसक्याने) प्रियकराच्या, होे ! (हसें आवरेनासें होऊन ती हसूं लागते)

वासंती—(वात्रटपणें) सरं हो, देवि !

दमयंती—(रुतकक्रोपाने) मला नाहीं ठाऊक !!

मोठा हंशा होतो. दमयंती तिथून निघून जाते—

—आणि कांही जणीं गाणीं म्हणत असतात तिथें ती येते. गाण्याचा अर्थ आपला नेहमीचाच असतो:

“ प्रियकरा मला तूं आपली कधीं म्हणशील ! हृदयाशी कधीं घेशील ? तुझ्याविरहानें माझे प्राण अगदीं कंठारीं आले आहेत. आहार, विहार, हे मला

तुझ्यावाचून केवळ विषासारखे आहेत. निद्रेनें माझा त्याग केला आहे. कांही करूं नयेसं वाटूं लागलं आहे. जीवन म्हणजे माझ्या हृदयाला एक भार आहे. तूं मला लवकर आपलीशी केली नाहीस तर फार काळ माझे प्राण या कुडीत राहणार नाहीत.”

गाण्याचा अर्थ नेहमीचाच असला तरी, दमयंती येत आहे असें पाहून गाणारी सखी स्वराच्या आणि हावभावांच्या सहाय्याने, आणि दमयंतीकडे मिस्किल पणें पुनः पुनः पाहून गाण्याला एक विशिष्ट अर्थ आणून देते: तिचे हावभाव अस्पदी दमयंती सारखे असतात: आणि शेवटी इतकें मगळें पुरेसें न वाटल्यामुळेच की काय, गाणें संपताच ती “निष्धाभिषा ५५” असा टाहो फोडते—आणि सगळ्याजणी दमयंतीकडे पाहून मोठ्याने हंसतात.

दमयंती—(रागाने) हा काय ग फाजीलपणा !

सटक्याने ती झोके घेणाऱ्या सख्यांकडे निघून जाते—हंशाची पुनरावृत्ति होते—

(शोके घेणाऱ्यांपैकीं एक, दमयंतीला, येताना पाहून) शोके घेतां !

दमयंती—(शोपाळा बांधलेल्या झाडाच्या बुंध्याला टेकून) नको, बाई !

सखी—(आर्जवाने) कांहीं ! या, ना !

दमयंती—अंई !

सखी—आतां आमच्या बरोबर कशाला बाई शोके घ्याल !

दमयंती—(सहज) कां बरं !

सखी—(ठसक्याने) तुमच्या त्यांनीं झोके दिल्याशिवाय आतां नाहीं बरं वाटायचं. आम्ही काय बाई, कुठल्या झाडाचा पाला.

दमयंती—(वरमून) बरं बाई, येते मी ! चळ !

सखी—कशाला ! उगीच, देखल्या देवा दंडवत !

दमयंती—हें ग काय ! चल ना; सरंच येते मी !

ज्ञोपाख्यावर चहून दोघीही उभ्याने जोराने शोके घेतात.
ज्ञोपाळा खूप उंच गेल्यावर सखी दमयंतीला धट्टेने म्हणते.

सखी—देवि, तें दूर पाहिलेंत का, काय दिसतंय, तें ?

दमयंती—(मान उंच करीत, दूरवर नजरेने न्याहाळीत) कुठें, काय ?

सखी—(हंसून) निषध देश !!

दमयंती—(लाजून) इश ! !

सगळ्याजणी मोठ्याने हसतात—

—ज्ञोपाळा पुनः उंच गेल्यावर—

सखी—(साश्वर्थ) अगवाई, राजहंस !

दमयंती—(साश्वर्थ) कुठें ?

सखी—(त्यांच्याकडेच येणाऱ्या राजहंसांचा तर्जनीने निर्देश करित) ते
पहा ते ५५ !!

(ज्ञोपाळा पुनः उंच गेल्यावर)

दमयंती—अय्या, सरंच ! !

दोघीहि, मोठ्याने,—राजहंस, राजहंस ! !

ज्ञोपाळा थांबवून, ओरडत, किंचाळत, त्याच उद्यानांत उतरलेल्या राज-
हंसांच्या दिशेने त्या दोघी धावू लागतात; त्यांचें पाहून इतरही साऱ्या सख्या
तिकडेच धावू लागतात.—

(३)

एका कुंजाच्या दिशेने एक हंस धावत आहे; आणि त्याच्या मागून धांपा
टाक्रीत दमयंतीही धावते आहे. त्या हंसाची धावण्याची पद्धत मोठी मजेदार आहे.
तो धावता धावता मधेच मागे वळून पाहतो. दमयंती पुष्कळच मागे राहिली आहे
असें दिसल्यास तो आपली गति कमी करतो, थकलों आहे असें दाखवून तो तिला

आपल्या अगदीं जवळ येऊं देतो; आणि ती जवळ येऊन आपणाला धरणार असें दिसतांच तो आपली गति थोडी वाढवितो, व तिच्या हातून निसटून जातो; व पुनः दूर गेल्यावर आपली गति कमी करतो. अशा रीतीने ते दोघेही एका कुंजांत येतात. तिथें येतांच तो हंस दमयंतीकडे तोंड करून उभा राहतो, आणि स्वगतच पण जरा मोठ्याने म्हणतो—

“ अहाहा ! केवढें अप्रतिम लावण्य हें ! ! ”

दमयंती—(दचकून दोन पावलें मागे सरकून)

अगबाई ! कोण रे तूं !

हंस—भिऊं नका देवि. मी कुणी राक्षस नव्हे. मी आपला दास आहे. मनुष्यवाणीने बोलण्याचें आम्हा राजहंसांना वरदान आहे देवि ! (दमयंती सुटकेचा एक श्वास सोडते) निषधाधिप नलराजाचें नांव आपण ऐकलं आहे, देवि !

दमयंती—(लाजून) त्या त्रिलोकसुंदराचें नांव कुणी ऐकलं नाही ! (अधिकच लाजते).

हंस—(मोठ्याने, पण स्वतःशीच) धन्य ! धन्य ! ही शची आहे, की रंभा आहे, की उर्वशी ! सती आहे की साक्षात् रति आहे ! (दमयंती लाजेन लवून जाते.) पण या अमोल रत्नाला केंदणही तसंच हवं, नाही देवि ! (दमयंती स्मित करते).

दमयंती—(विषय बदलण्याच्या हेतूने) आपण त्या रूपसुंदराविषयीं काय म्हणत होतां !

हंस—आपल्याला पाहिलं नव्हतं तोंवर मला वाटत होतं, देवि, की तिन्ही लोकांत कुणी सुंदर असेल तर तो एक निषधाधिपच. पण आतां वाटतं की आपलं लावण्य त्यांच्या पेशांही अधिक आहे.

दमयंती—(लाजून) काहीं तरीच ! !

हंस—छे, पण पुन्हां वाटतं की नलराजच अधिक सुंदर आहे. (निरखून पहाण) नाही, पण आपणच सरस ठराल. छे, छे, आपणा दोघांत अधिक रूपवान

कोण हें कुणालाच ठरवितां येणार नाही ! एवढं मात्र खरं की आपलं दोघांचंही रूप अतुलनयि आहे !—

दमयंती—त्या नरश्रेष्ठार्शी माक्षी विचारीची आपण कां बरं तुलना करतां ?

हंस—(ऐकलें न ऐकलेंसें करून) काय सुंदर जोडा दिसेल हा ! ब्रम्ह-
देवाने सास यांना एकमेकांसाठीच निर्माण केलं असलं पाहिजे.

दमयंती—(दानपणे) कां मला उगीच खोटी आशा लावतां ?

हंस—आपल्या जन्माचं सार्थक करायचं असेल तर देवि तूं नलराजालाच वर.

दमयंती—पण या अभागिनीला ते आपली म्हणतील का ! माझं नांव तरी त्यांच्या कानीं गेलं असेल का !

हंस—आपलं नांव, देवि, तिन्ही लोकांत गाजतं आहे. मी इथं आहे, असं कस्तुरीला कुणाला सांगावं का लागतं ! तिचा सुगंधच तिची कीर्ति दाही दिशांना पसगीत असतो...

दमयंती—पण, तरी त्यांना माझ्या विषयीं कांही वाटत असेल, कशावरून !

हंस—वाटत असलंच पाहिजे. मी सांगतो ना त्यांचं मन तुमच्यावर बसलं आहे म्हणून !

दमयंती—(उत्सुकतेने) खरंच ! असं वाटतं तुम्हाला ?

हंस—नाहींतर मी इथं कसा आलों असतो...पण, तुमच्या मनांत त्यांच्या विषयीं अनुराग आहे ना !

दमयंती—(खालीं मान घालून, जवळ जवळ मानेनेच होकार दिल्याइतकें अस्फुट) हो !

हंस—मग झालं तर ! असल्या खारितीविषयीं काहींच न वाटणारा एक हृदयहीन तरी असला पाहिजे, किंवा पंढ तरी !!

दमयंती—पण, समजा नसलं वाटत तर ! (लाजते)

हंस—तर आनंदानं मी त्यांचं मन तुमच्याकडे बळवायचा प्रयत्न करीन
आपला मात्र निश्चय असूं द्या.

दमयंती—हे काय विचारणं !

हंस—बरं, येतो मी.

दमयंती—ईश्वर तुझं कल्याण करो.

(४)

निषधाधिपाच्या वाड्याचा एक सौध

वेळ रात्रीची आहे. पश्चिमेला, आपल्या सौम्य, स्निग्ध, केवळ स्वप्नसृष्टीचा
आभास करून देणाऱ्या तेजांनं, चंद्रिका सर्व जीवजाताचीं मनं आपल्याकडे आकर्षून घेत आहे.

एका मंचकावर नलराज उताणा निजला आहे. त्याने आपले हात उशांवर
ठेवले असून, त्या हातांवर डोकें टेकलें आहे. त्यानें चंद्रिकेकडे टक लाविली आहे.
त्याच्या डोक्यांत विचारांचें चक्र सुरू आहे.

“ किती गोड दिसते आहे ही चंद्रकोर. साऱ्या ताऱ्यांचं लक्ष जणूं तिच्या-
कडे लागलं आहे. तिच्या मनांत भरावं म्हणून प्रजेकाची केवढी तरी धडपड चालली
आहे.....ती वैदर्भी जर इच्या इतकीच लावण्यवती असेल तर तिन्ही लोकांतील
पुरुषांचीं मनं तिच्या आशेने अशीच स्फुरत असतील.....बाकी, मित्र असावा
तर असा ! राजहंसा, तुझे उपकार जन्मी-जन्मीहीं फिटणं शक्य नाही.....किती
कुशलतेने त्याने माहिती आणिली ! “ तुमच्या मनांत त्यांच्या विषयी अनुराग
आहे ना ! ” वा ! वा ! राजहंसा, तुझी धन्य आहे.....सरोस्तर, अशा स्त्री
रत्नाचं मन माझ्यावर जडावं हे माझं केवढं भाग्य ! स्वचित, देवांनाही माझा
इवा वाटेल....”

अशा प्रकारें विचार करतां करतां त्याला झोंप लागते....

(५)

विदर्भराज भीमाच्या प्रासादांतील एक दालनः—

राजा भीम एका उच्चासनावर बसला असून त्याच्या जवळच, स्याली मना घालून दमयंतीही बसली आहे. राजाच्या मार्गे, उच्चासनाला टेकून, राणी उभी आहे. चाजूला, केशिनी, वासंतिका, पुष्पा वगैरे उभ्या आहेत.

राणी—ऐकलं, का !

भीम—काय !

राणी—म्हटलं, आतां दमयंतीचं लग्न करायला हवं !

भीम—तुम्हाला एवढी घाई कां तिच्या लग्नाची ! करायचंय काय इतक्यांत तिचं लग्न करून !

राणी—(तोंडाला पदर लावून, हंसत) इशश ! “ करायचंय काय ! ” म्हंजे काय ! अन् “ इतक्यांत ” म्हंजे काय ! मुलगी एवढी बाढली तरी यांचे आपलं, “ इतक्यांत ” आहेच.

भीम—(दमयंतीच्या पाठीवरून हात फिग्वून, तिची हनुवटी धरून, तिचें मुख आपल्याकडे वळवीत, थट्टेने) होय ग, दमयंती ! “ एवढी ” मोठी झालीस तूं ! करूं तुझं लग्न !

(दमयंती, “ इशश ! ” म्हणून लाजेने तिथून निघून जाते. तिच्याकडे बघत स्वतःशीच पण जरा मोठ्याने) मला तर अजूनही तो दुडुदुडू धांवणारी अन् बोबडं बोलणारीच दमयंती दिसते आहे.....तिला माझ्या एवढ्या मोठ्या राजवाड्यांत काय कमी आहे, म्हणून तिला लग्नाची इच्छा व्हावी !

...या आयांचं काय, मुलगी जन्मली नाही तोंच तिच्या लग्नाच्या गोष्टी सुरू.

राणी—(ठसक्याने) नि इकडे बघावं तर वयांत आलेली ही मुलगी अगदी कुक्कुलं बाळ वाटते आहे ! इशश ! निरखून बघावं जरा, कशी पाळत चालली आहे पोर ती.

भीम—सरंच, कां बरं वाळत चालली ही मुलगी ?

राणी—आपणही तरूण होतात म्हटलं एकदां ! आठवावं जरा !
वयांत आलं म्हणजे कुणालाही वाटतं आपलं लग्न व्हावंसं.

भीम—हात्तिच्या ! मग तिने आम्हाला कां नाही सागूं तसं !

राणी—काय तरी बाई !...आपल्या तोंडानं कसं सांगेल, मासं लग्न करून या म्हणून !

भीम—कां आम्ही कुणी परके आहोंत होय ?

राणी—तसं नव्हे ! पण मीड, मर्यादा कांही असतेच कीं नाहीं माणसाला !
अन् किती सालं तरी आर्यकन्या आहे ती ! रीत कशी सोडील !

भीम—(दमयंतीच्या सख्यांकडे वळून) होय, ग ! तुम्हालाही असंच वाटतं ! (सख्या मानेनेच होकार देतात) कशावरून !

केशिनी—राजकन्या किती बाळी आहे तें आपण पाहिलंच. कितीतरी दिवसांपासून राजकन्येचं मन अगदीं अस्वस्थ आहे. आणि परवां राजहंस दिसल्यापासून तर त्या अगदींच काहींतरी वागूं लागल्या आहेत...

भीम—यांत राजहंसाचा काय संबंध !

राणी—(केशिनीला डोळ्यांनी दटवीत) संबंध कसला ! काहींतरी निमित्त लागतं मनाला !

केशिनी—आजकाल साणं तर त्यांना बहुधा नकोच असतं; कपडेलत्ते, अलंकार दिसील नकोत. खेळ, विहार, अगदीं आवडेनासे झाले आहेत. सदानूकदा, आपलं कुठेंतरी एकांतांत जाऊन विचार करीत बसायचं, नि अश्रू गाळायचे, नि सुस्कारे सोडायचे. रात्रीचं दिसील असंच धड सोपत दिसील नाहीत.

भीम—(दुःखद स्वराने) अरेरे ! मला काय ठाऊक असं काहीं असेलसं !
माझं आपलं भाषडं मन, मला तर ती अजूनही लहानच दिसे. तिच्यावरील माझ्या स्वार्थी प्रेमासुद्धे मला, पिता या नात्यानं असलेल्या माझ्या कर्तव्याचाही विसर पडला ! असो. आतां तिचं लग्न उरकलंच पाहिजे.

राणी—(लडिवाळपणे) मी एक जाई देसील शोधून ठेवला आहे.

भीम—हं !!

राणी—तर !!

भीम—पण तिला तो पसंत असला पाहिजे ना !

राणी—इश्या, पसंत न पडायला काय झालं ! अगदी अश्विनी कुमारा-
ज्ञा आहे हो तो निषधाधिप ! मी तर म्हणते, दमयंतीच्याही मनांत त्याच्याच
रांनी ठाणं दिलं असावं.

भीम—कशावरून म्हणतां तुम्ही हें !

राणी—एक तर, मदनासारख्या रूपामुळे सगळ्या जगभर त्याचं नांव
आहे. शिवाय, आम्हीही त्याच्याविषयी कधीमधी तिची थटा करीत असूं.
ली मुलगीही लोकोत्तर रूपवती म्हणून प्रसिद्धच आहे. आम्हां तिन्हाइतांच्याही
त त्यांचा जोडा जमावा असं येतं, तर तिच्याही मनांत तेच विचार घोळत
ल्यास काय नवल ! सरं ना, केशिनी !

केशिनी—हं.

भीम—ठीक आहे. अतंच असेल तर मग तिचं स्वयंवरच होऊं या.
तांच्या आत्तां मी चारही दिशांना दूत रवाना करतो.

(६)

विदर्भराज भीमाच्या आज्ञेने, उत्तम पोषास केलेले असे अनेक घोडेस्वार,
म्हणून, कुंडिनपुराच्या चारही वेशींतून बाहेर पडले. त्या दूतांनी आपल्या-
गच आपल्या अश्वानाही मोठ्या उत्साहाने सजविले होते. स्वतःप्रमाणेच
याही गळ्यांत ताज्या फुलांच्या माळा घातल्या होत्या; पायांत फुलांचेच तोडे
ले होते. डोक्यावर, कानामधोमध, फुलांचे गुच्छ बांधले होते. गळ्यांत,
ठ ध्वनी करणारी घुंगरे, अथवा पंढिकांच्या माळा घातल्या होत्या. आणि

मोठ्या ऐटबाज चालीने ते आपापले घोडे दौडवीत होते; आणि मधून मधून विदर्भराज भीमाच्या नांवाचा जयघोष करीत होते. हातीं धरलेल्या भाल्यांना लावलेल्या पताकांनाही त्यांनी स्वयंवरसूचक माळांनी भूषविलेले होतें.—

राजधानीत जिकडे तिकडे आनंदाचें साम्राज्य होतें; नगरवासी, उत्साहानें आपापली घरे, आणि पर्यायाने ती सारी नगरी, सुशोभित करीत होते. उत्तमोत्तम पोषास करून सुहास्य वदनाने नागरीक आपापली नित्यकर्म करीत होते.

हळुहळू, देशोदेशीचे, दूरदूरचे, राजेमहाराजे कुंडिनपुराच्या आसमंतात आपापल्या सैन्यासह आणि परिवारासह येऊन छावण्या ठोकूं लागले. राजधानीत पगप्रांतीय लोकांची आणि सैनिकांची मोठी दाटी माजून राहिली. त्या अनेक राजांच्या हत्तींच्या गर्जना, घोड्यांचें खिंकाळणें, आणि रथांचा गडगडाट यांनी सर्व पृथ्वी भरून जाऊं लागली. त्या विविध राजांच्या सैनिकांनी आपापल्या देशांच्या रिवाजाप्रमाणें विविध आणि चित्रविचित्र माला आणि अलंकार धारण केले होते. असे ते त्या नगर्गतून हिंडत, तेव्हां त्या नगरीला त्यांच्यामुळें एक विचित्र शोभा आली होती.

भीम राजा त्या सर्व राजांचा यथायोग्य आदरसत्कार करी.

(७)

देवेंद्राचे मंदिर

देवर्षि नारद आणि पर्वत हे एका उच्चासनावर बसलेले असून त्यांच्या समोर हात जोडून नम्रभावाने देवेंद्र उभा आहे. जवळच असलेल्या उपकरणांवरून, ऋषींची पाद्यपूजा नुकतीच आटपल्याचें स्पष्टच दिसतें आहे.

इंद्र—(नम्रपर्णे) देवर्षि हो, आपलं कुशल आहे ना ! पृथ्वीतलावरील सर्व राजांचंही ठीक चाललं आहे ना !

नारद—देवेंद्रा, तुझ्या क्षात्रतेजामुळें आमचें आणि पृथ्वीतलावरील राजांचेंहि कुशल आहे.

इंद्र—(सविनय) छे, छे ! माझ्यापेक्षां आपल्या बाह्यतेजाचाच प्रभाव आहे हा. ..(थोडें थांबून) हो, बरी आठवण झाली. आजकाल इथें एकही क्षत्रिय राजा येतांना दिसत नाही, असं कां ? मृत्युलोकींची युद्धं बंद झालीं की तेथें क्षत्रियच उरले नाहीत !

नारद—देवेंद्रा, पूर्वांचे ते दिवस गेले आतां.

इंद्र—कां बरं ?

नारद—समरांगणांत पतन पावल्यावर मिळणाऱ्या स्वर्गीय अप्सरा आणि पुत्रें यांची त्या राजांना क्षिति वाटेनाशी झाली आहे आतां.

इंद्र—असं ! !

नारद—अरे, त्रिलोकसुंदर अशी विदर्भराजकन्या पृथ्वीवर असतांना नरणांतर मिळणाऱ्या स्वसुदुर्गाच्या आशने कोण आपले प्राण धोक्यांत घातील ?

इंद्र—काय, विदर्भांच्या राजकन्येचं लावण्य सरोत्तरच इतकं अप्रतिम आहे !

नारद—तर ! उगीच का विदर्भांच्या राजधानीकडे जगांतल्या सान्या राजांची एवढी रीघ लागून राहिली आहे !

इंद्र—म्हणजे ! तें कां ?

नारद—विदर्भराज भीमानं आपल्या कन्येचं स्वयंवर मांडलं आहे म्हणून ! देवेंद्रा, सरोत्तर, असलं खीरल सान्या त्रिभुवनांत शोधून सापडणार नाही !...

इंद्र—(अग्नि, वरुण, आणि यम हे लोकपाल येतात त्यांस उद्देशून) यावं ! यावं ! बरे वेळेवर आलांत. या देवर्षींच्या मनें विदर्भराज भीमाच्या कन्येचं रूप स्वर्गांतल्या अप्सरांनाही लाजविणारं आहे. आणि त्या भीमानं तिचं स्वयंवर मांडल्यामुळेच आजकाल मृत्युलोकींचे राजे इथें येण्याची कामना धरित नाहीत.

तिघेही लोकपाल—काय म्हणतां ! असली लावण्यमयी पृथ्वीवर सरोत्तरच विद्यमान आहे !

इंद्र—होय ! आणि लौकरच तिचं स्वयंवरही होणार आहे.

वरुण—स्वयंवर ? मग आपणही तिथें कां जाऊं नये ?

अग्नि—बरोबर !!

यम—चला तर मग, आपणही तिकडेच जाऊं या.

इंद्र—चला.

(८)

एका दिव्य विमानांत बसून इंद्र, वरुण, अग्नि आणि यम हे जात आहेत.

इंद्र—वरुणा, तो विदर्भ देश पाहिलास का ! आणि तें बघ कुंडिनपूर ! मुंग्यांची रीघ लागल्याप्रमाणें, चारही दिशांनी कुंडिनपुराकडे धांव घेणाऱ्या रथांच्या रथांचीच ही रांग दिसत असावी.

वरुण—होय ! सास ही रथांचीच रीघ. आणि तो त्या निषधाच्या बाजूनें येणारा एकच एक अति वेगवान् रथ, कुणाचा बरं असावा ?

अग्नि—अम्बविद्याविशारद, उदारधी, निषधाधिपाचाच तो रथ असला पाहिजे.

इंद्र—लोकपालानो, दिव्य दृष्टीनें, जरा निरखून त्या निषधाधिपाकडे एकदा बघा तर सरे.

वरुण, अग्नि व यम—(एकदम, एका पाठोपाठ) अहाहा ! काय हें लावण्य ! मूर्तिमंत मदनच जणू !

इंद्र—सरोसर, आम्हा रूपगर्वित देवानाही चाच्या या अलौकिक रूपाने लाजविलं.

वरुण—सरं आहे ! याच्यापुढें आमचा काय पाड लागणार !

अग्नि—अशा परिस्थितींत स्वयंवरार्थ न जाणंच बरं !

यम—चला, परंतु या ! तिथें जाऊन आपली शोभा करून घेण्यांत अर्थ नाही.

इंद्र—छे ! छे ! तें शक्य नाही ! हातीं घेतलेलं काम अर्धवट सोडण्यांत काय पुरुषार्थ आहे ! मी सांगेन तसें वागल तर स्वचित आपला कार्यभाग होईल.

वरुण—ठीक ! तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें होऊं या.

इंद्र—उत्तम ! (सार्लीं नलाकडे पाहून, हाताने थांबण्याची खूण करीत) निषधाधिपा, थांब ! (देवांकडे वळून) चला, माझ्याचरोबर.

(९)

नल राजाचा रथ अतिवेगाने चाललेला असतो; आणि नलही मनोरथान गुंग झालेला असतो. इतक्यांत त्याला आकाशातून, “ निषधाधिपा थांब ” अशी हांक ऐकूं येते. दचकून, तो वर पाहतो; आणि रथ आंवरून घेतो. रथ थांबतो न थांबतो तोंच रथा समीप उभे असलेले लोकपाल त्याला दिसतात.

नल—(लोकपालांस) आपण मला हांक दिलीत !

इंद्र—होय.

नल—मी आपलें कोणतें प्रिय करूं शकलों !

इंद्र—निषधाधिपा आम्हाला तुझ्या सहाय्याची अपेक्षा आहे.

नल—आपण कोण !

इंद्र—मी इंद्र, हा अग्नि, हा वरुण, आणि हा यमधर्म.

नल—(सर्वांना लवून वंदन करीत) देवांनाही सहाय्य नाकारील असणें कोण मर्त्य आहे ! शिवाय हा वीगसेनपुत्र, मद्दतीची याचना करणाराला विन्मुख करीत नसतो.

वरुण—म्हणून तर आम्ही तुझ्याकडे आलों.

अग्नि—पण सरोस्तराच तूं आम्हाला सहाय्य करशील का !

नल—निषधाधिप आपले शत्रू परत घेत नसतो.

यम—तुझी सत्यनिष्ठा ऐकूनच तर तूंच आमचा दूत होण्यास यत्नेश आहेस असें आम्ही ठराविलें.

नल—ठीक ! पण आपलें एवढें काम तरी कोणतें !

इंद्र—निषधाधिपा, माझ्या सर्वभेदी वज्जालाही कर्ठाण, या तेजःपुंज, सर्व-
भक्षक अग्नीलाही दुर्घट, या वरुणाला आणि या यमधर्मालाही दुष्कर असं एक
महत्वाचं काम उद्भवलं आहे. तुझी सत्यनिष्ठा आणि तुझं धैर्य हीं सर्वविश्रुत
आहेत. केवळ तुझ्याच हातून हे काम होईल असें समजून तुझ्या मदतीची याचना
करायला आम्ही तुझ्याकडे आलों आहोंत. तेव्हां आतां तूं तरी आमची निराशा
करू नकोस.

नल—(आवेशाने) मी अगदी निश्चून सांगतो कीं मी आपलें कार्य
करीन !

यम—यांत फरक होणार नाही !

नल—नाही ! नाही ! त्रिवार, नाही !!

इंद्र—ठीक, ठीक ! नला, आतां आमचें काम ऐक. विदर्भराज भीमाच्या
कन्येचें स्वयंवर आहे; तेव्हां त्या दमयंतीकडे जाऊन तूं तिचें मन आमचेकडे
वळीव; तुलाच तें शक्य आहे.

नल—(क्षणभर स्तंभित होऊन, सकोध) तें शक्य नाही !

अग्नि, वरुण, यम—(एकदम) काय ??

नल—हे काम मी करूं शकणार नाही !!

इंद्र—(आवेशाने) कां ? कां, करूं शकणार नाही !

नल—मीहि स्वयंवराचें विदर्भाला जातों आहे. दमयंती मला प्राणांहूनही
मिथ आहे. तेव्हां तिचें मन वळविणें मला शक्य नाही. असलें काम कोणताही
मिथकर करायला धजणार नाही.

इंद्र—नला, तूं कुणाशीं बोलतो आहेस यांची तुला शुद्ध दिसत नाही. अरे
या सर्व भक्षक अग्नि देवाकडे जरा बघ. अरे, हा कोपला तर कुणाची धडगत आहे ?
क्षणार्धांत सान्या विश्वाला भस्मीभूत करणाऱ्या या अग्निला तूं डिवचूं नकोस
अग्नीशीं वैर करणं बरं नव्हे. सारं विश्व याला भीतं हें लक्षांत आण.

(इंद्र बोलत असतां अग्नीचें रुद्ररूप आणि त्याच्या विक्राळ लीला त्याला दिसूं लागतात.)

नल—(हांसत) वीरसेनपुत्राला भीति टाऊक नाही !

इंद्र—आणि हा वरुण ! प्रयलकाली सारं विश्व हा आपल्या अनंत उदगंत गडप करतो.

(जिकडे तिकडे मुसळधार पाऊस पडून पाणीच पाणी झाल्याचें भयानक दृश्य नल राजास दिसतें.)

नल—असलें काम करण्यापेक्षां प्रलयाच्या उदगी कायमचं गडप होणं मला परवडेल.

इंद्र—आणि, हा यमधर्म ! अरे, वेड्या, साऱ्या विश्वाचे कारभार केवळ याच्या लहरीनं चालतात: विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय, साऱ्या जीव-जाताचे मृत्यु, बाल्य, यौवन आणि वार्धक्य, संवत्सरांचे वसंतदि मागे ऋतु, दिवस आणि रात्री, प्रहर, घटिका आणि क्षण, या साऱ्या गोष्टी, नला, या यमधर्माच्या मर्जविर अवलंबून आहेत. अरे हा अनादि अनंत कालच प्रत्यक्ष तुझ्या समोर उभा आहे. देवांनीहि याला नेहमी आदराने वंदनच केलें आहे. हा रागावला नर निमिषार्धातच तुझ्या साऱ्या आशाइच्छांचा आधार असें हें तुझें काम्य शरीर नाहीसें होईल.

(इंद्राचें भाषण चालू असतां यमधर्माचा भीतिप्रद प्रताप नलाच्या नजरेस येतो—एका मागून एक अशीं अनेक दृश्यें त्याच्या डोळ्यासमोर येतात).

नल—(गंभीरपणें) होऊं दे, त्याची मला पर्वा नाही !

अग्नि—अरे मूर्खा, आम्हां सर्वांना वाक्रपिणारा हा देवाधिदेव इंद्र, याच्या चज्याचें नांव तूं ऐकलें नाहीस का !

वरुण—याला दुसऱ्यां तूं काय मिळवूं इच्छितोस !

यम—देवाधिदेवाच्याही विरुद्ध तुला उभें राहवतें तरी कसें !

नल—(साभिमान) देवाधिदेवाची मला भीति नाही. सगळ्या देवांचाही कोप झाला तरी त्याची मला पर्वा नाही. ज्याची प्रीति विशुद्ध नसेल त्यालाच अग्नीचं भय; अग्नि दिव्यानं माझी प्रीति तर सुवर्णाप्रमाणे अधिकच उजाळेल. या वरुणाच्या प्रलयाची भीति मला दाखवू. नका. आणि या मर्त्य शरीराचीच हा यमधर्म मला भीति घालीत असेल, तर तेही खुशाल घेऊन जा म्हणायें. जे-केवळ शरीरावरच प्रेम करतात त्यांनाच यमराजाची भीति. माझी प्रीति तर अमर आहे. यमधर्म मला जिंकू शकत नाही. आणि देवेंद्रा.....

इंद्र—(त्राभ्याने) पुरे, पुरे! दिलेला शब्द पाळण्याची हिंमत नाही पण बलगना किती!

अग्नि—वचनभंगाने स्वकुलाच्या कीर्तिला कलंक लावणाराला एवढा तोरा!

वरुण—आणि तोही देवांना दिलेल्या वचनाचा भंग!!

यम—आणि अशाला दमयंती माळ घालील!

इंद्र—आणि हा कुलांगार उजळ माथ्याने स्वयंवर मंडपांत जाऊं शकेल!

अग्नि—याला तिथे जायला नोंड कुठे आहे! वीरसेनपुत्रा, आपलं रथ निषधाकडे वळीव.

नल—(उद्वेगाने, कान झांकून घेत) नको! नको!...“वीरसेनपुत्र झोटा, झोटा” अशी अपकीर्ति या कानांनी ऐकण्यापेक्षा, दुसरे कोणतेंहि दिव्य मी पत्नीन. (थोडे थांबून, काही निश्चय केल्यासारखे) तुम्ही म्हणतां तसेच का होईना. माझे प्रेम सरे असेल तर यांतूनही मार्ग निघेल.

इंद्र—(घाईने) जा! जा! तर मग!

नल—(एक पाय रथाच्या चाकावर आणि दुसरा जमिनीवर अशा स्थितीत मागे वळून पहात) हा निघालोंच मी!! (थोडे थंबून) पण, राजमंदिरावर फारच कडक बंदोबस्त आहे म्हणतात...

इंद्र—(शट्कन पुढे होऊन) त्याची काळजी नको. ही मुद्रिका घे, तुला कोणाहे अडविणार नाही.

(१०)

दमयंतीच्या मंदिराच्या दारावर एक वृद्ध पहारेकरी उभा आहे. त्याला हताच नल ती देवेंद्राने दिलेली मुद्रिका पूज्य भावाने मस्तकास लावतो आणि चालू लागतो. नल त्या पहारेकऱ्याच्या अगदी डोळ्यांसमोरून जातो, पण द्रेकेच्या प्रभावाने त्याच्यासमोरून कोणी मंदिरांत गेले हे पहारेकऱ्यास दिसत हीं; व तो तसाच निश्चितपणे उभा राहतो.—

—नल दरवाजातून दोन चार पावले आंत जातो न जातो तोंच मंदिरांतून, दर नक्षीदार रुमालाने शंकलेले एक ताट घेऊन, एक दासी घाईघाईने येत सते. आपल्याच नादांत असलेल्या नलाचे तिकडे लक्षच नसल्यामुळे त्याची गदी टक्कर होण्याची पाळी येते, पण सुदैवाने त्याच क्षणीं नलाची दृष्टि त्या सीकडे गेल्यामुळे तो दचकून एकदम बाजूला होतो. या एकंदर प्रकाराची त्यासीला कांहीच कल्पना नसते—काण नल अदृश्य असल्यामुळे तिला तो दिसत ही—आणि त्यामुळे ती आपल्याच नादांत झपाट्याने बाहेर निघून जाते. तो द्व पहारेकरी आणि ती दासी नेहमीच्या ओळखीने एकमेकांकडे पाहून स्मित रतात. इकडे नल मात्र त्या दासीकडे बघत स्वतःशीच पुटपुटतो.

“ अरे, बापरे ! केवढा घात होत होता ! वेळीच लक्षांत आले हे सुदैवच पायचं; नाहीतर लोकपाल म्हणायचे, तूं मुद्दामच धक्का देऊन गौण्यस्कोट केलास णून.”

नल पुढे चालू लागतो.—

(११)

एका दालनांत कांही जणी फुलांच्या माळा गुंफत बसलेल्या दिसतात. ांना पाहून, त्या दालनांत शिरतां शिरतां, नल स्वतःशीच पुटपुटतो, “ आतां शंकरपणे प्रकट व्हावं;” आणि मुद्रिकेला पुनः वंदन करतो. दालनांत नल रतांच त्या स्त्रियांचे लक्ष त्याचेकडे जाऊन त्या लगवणीने उभ्या राहतातः हींच्या हातून माळा गळून पडतात, कांहींचे हात माळा गुंफता गुंफता जसेच्या

नसेच राहून जातात; काहीना उभं रहायचं न सुचल्यामुळे त्या तशाच जागच्या-जागी थयकतात; तर काही अर्धवट उठलेल्या स्थितीतच राहनात. सगळ्यांचे डोळे नलाच्या असामान्य सौंदर्याने दिपून जातात.—क्षणभर, आपण एका परपुरुषाकडे टक लावून पहात आहोत याचेंही त्यांना भान रहात नाही. सगळ्यांच्या दृष्टीतून जणू एकच भाव प्रकट होत असतो; “काय हें सौंदर्य !” आणि मग, आपली चूक लक्षांत येऊन ओशाळल्यामुळे त्यांचे डोळे खाली वळतात, आणि विचलित चित्ताने व कापऱ्या हातांनी त्या पुनः आपापली कामे सुरू करतात; आणि पुढे गेलेल्या नलाच्या पाठमोऱ्या आरुतांकडे, न कळत, पुनः पुनः सकौतुक दृष्टिक्षेप करीत असतात.

नल आणखी थोडा पुढे जातो तों डाव्या हाताला दमयंतीच्या पोषाखाची, नयारी करीत असलेल्या काही जणी त्याच्या दृष्टिपथांत येतात, आणि काय सांगवें, त्याच वेळीं, जणू अंतःस्फूर्तीनेच त्यांचेही तिकडेच लक्ष जाते; कपडा झटकायला वर गेलेले हात तसेच राहून जातात; उमळत्या कळीप्रमाणें ओशांच संपुट किंचित् विलग होतें आणि आश्चर्याने नयनें अनिमेष होतात.—चंद्रासारखा हंसऱ्या चेहऱ्याचा तो नल, त्यांच्याकडे हंसऱ्या डोळ्यांनी पहात पुढें, पुढें चाललेला असतो. त्याची पाठ वळतांच “काय हें साहस !” “हा वीर कोण असावा बरं !” “हा, काय देव !” “कीं यक्ष !” कीं गंधर्व !” असे अनेक आश्चर्याद्गार त्या स्त्रियांच्या तोंडून बाहेर पडतात—नकळतच निघालेऱ्या या शब्दांपुढे भाषणाची मजल जात नाही, कारण पुढें लज्जेचा प्रदेश असतो, आणि विनयाने दृष्टी खालीं वळते.—

(१२)

एका उच्चासनावर दमयंती बसलेली असून तिची एक सखी तिचे लांबच लांब केस उभ्याने विंचरीत असते. आणि दमयंती खालीं पहात आपल्या पायाच्या बोटांशीं हाताच्या बोटांनीं चाळे करण्यांत दंग असते. तिच्या समोरच दुसरी एक सखी विडा लावीत बसलेली असते.—

—अशा त्या दमयंतीला दुरून पाहतांच नलाचें भान हरपतें, आणि तो एखाद्या गुंगीत असलेल्या माणसासारखा चालूं लागतो.—

—तो जबळ येतांच विडा लावण,=मा त्या सत्तीच्या तो प्रथम नजरेंस येतो, आणि तिचे काम तसेंच राहून जातें, आणि “अत्या !” असा आश्चर्योद्गार करीत ती गडबडीने उभी राहते.

—आणि, स्त्रीपुरुषांना परस्परांचा वास येतो की काय कुणास टाऊक, पण अगदीं त्याच वेळी दमयंतीचेही नलराजाकडे लक्ष जातें; आणि तीही “अगबाई !” म्हणत लगबगाने, उभी राहते—ती इतकी गडबडते की अस्ताव्यस्त झालेल्या आपल्या कपड्यांचेही तिला भान उरत नाही. नलाच्या सौंदर्याने मोहित होऊन अनिमेष नेत्रांनी दमयंती त्याच्याकडे पाहू लागते क्षणार्धांत तिच्या मनांत पुढील विचार डोकावून जातात.

“हा मदन सुंदर कोण वरं असेल ! नलराज तर नव्हे ना ! कीं ही माझ्या मनाचीच माया ! छे, पण माझं मन ज्यांना ओळखतं ते हेच !! मनोभवरूप निषधाधिपच हे !” —

—अन् मग तिचे डोळे हसू लागतात, हळुहळू किलकिले होतात; ओझधर स्मित विलसू लागतं—मनाला मनाची ओळख पटल्याचं, समाधानाचं, स्वागताचं, आतुरतेचं, अधीरपणाचं, स्वर्गनिंदाचं तें स्मित एकदम झळकतं. त्या स्मिताला तसल्याच स्मिताने उत्तर भिळतं; नल राजाच्याही मनांत, नेत्रांत दमयंतीच्याच भावनांचं प्रतिबिंब क्षणभरां उमटून जातं. दुसऱ्याच क्षणी दमयंतीच्या मनावर लज्जेचा पगडा बसून वखें सारता सारतां तिची नजर साली वळते. पण, लगेच स्मिताला सांवरून घेऊन उत्कटतेने ती नलराजाशी बोलू लागते :

“देवासारखे आलांत आपण !! माझ्या आशा बहरल्या !!

(थोडें थांबून, साश्चर्य)

पण, आपल्याला कुणी पाहिलं नाही ! अडविलं नाही ! !

विचारलेल्या प्रश्नाच्या उत्तरासाठीं अधीर होऊन ती उत्तरें ” ऐकण्यासाठीच जणू ती नलाकडे किंचित् लवते.

नल—(हंसून) मी कुणी देव नव्हे ! तरीपण देवांच्या रूपमुळेच हा निषधाधिप इधवर येऊं शकला, एवढं सरं !

(गोंधळलेल्या मुद्रेने दमयंती नलाकडे पाहू लागते, तेव्हा मनाचा काही एक निश्चय केल्यासारखा दृढस्वराने नल पुढे बोलू लागतो).

हा निषधाधिप देवदूत म्हणून आपल्याकडे आलेला आहे.

दमयंती—म्हणजे ?

नल—इंद्र, वरूण, अग्नि आणि यमधर्म यांना आपल्या प्राप्तीची इच्छा आहे.

दमयंती—(हंमून) माझ्या ? ? ?

नल—आणि म्हणून आपलं मन वळविण्यासाठी त्यांनी माझी निवड केली.

दमयंती—छान !! आणि आपण कबूल केलंत !!

हे एकतांच नलाचा चेहरा एकदम उतरून जातो, तरी स्वतःला सावरून धरित तो बोलू लागतो—

“ त्या देवांच्या पायांच्या धुळीचीही सर मला येणार नाही.....

दमयंती—(कडवटपणे) शतशः प्रणाम असोत त्या देवांना !!

नल—(आपलेंच घोडे दामटात) धुळीचा स्पर्शही नसलेली वखें, कधीही न कोनेजणाऱ्या स्वर्गीय पुण्याच्या माळा, आणि इतरही अनेक स्वर्गीय सुखांचा कुला लाभ होईल.....आणि रूपसुंदर देव तुझे दास होऊन राहतील.....”

दमयंती—(रागाने बेभान होऊन) त्या देवांना अप्सरा पुरेशा नाही झाल्या ?

नल—(दमयंतीचा राग पाहून त्याला आनंदच होत असतो, पण कटु कर्तव्य करायें लागल्यामुळे दुःखही होत असतें. अशा द्विधा मनःस्थितीत तो म्हणतोः) असल्या त्रिलोकसुंदर रत्नाचा कुणाला मोह पडणार नाही !! (दमयंती एकदम एकदम थोडी लाजते, त्याचा फायदा घेऊन) क्षणार्धात या पृथ्वीलाच नव्हे तर साऱ्या विश्वालाही भस्मसात् करणारा साक्षात् अग्निदेव तुझ्यासाठी आतूर आहे; ज्याच्या केवळ धाकाने सारी जीवसृष्टि आपल्या धर्माप्रमाणे वागते तो यमधर्मही तुझ्या

पाणिप्रहणासाठी उत्सुक आहे, आणि क्रूर दैत्यदानवांचा संहार करणारा देवांचाही देव तुझ्या प्राप्तीची इच्छा करतो आहे... ..

दमयंती—(उद्देगाने कान झांकून घेत) पुरे, पुरे!! आपल्याला वेड तर नाही लागलं!.....

नल—ते लोकपाल तुझ्यासाठी वेडे झाले आहेत... ..

दमयंती—(डोळ्यांत पाणी आणून) काय ! काय ऐकते आहे मी ! माझं डोकं तर नाही फिरलं ! मी जागी आहे, कां स्वप्नच आहे सारं !

नल—माझ्यासारख्या एका यःकथित मानवाकरितां तूं लोकपालांचा अद्वेष करूं नकोस...

दमयंती—आपण थट्टा तर नाही करित !

नल—(स्वतःशी, सखेद) असली प्राणघातक थट्टा कोण करील ! !

दमयंती—(घाबरून) की आपल्यालाच मी नकोशी झालं ! (एकदम उठून, दोन पावलं पुढे होऊन) आपल्याला म्हणावं तरी काय ! आपल्या आशेवर तर हें स्वधंवर आरंभलं. आपणच मला नाकारल्यति तर मी विष खाईन, जाळून घेईन, गळ्याला फांस लावीन ! मग जगून तरी काय करूं मी ! लग्न करीन तर आपल्याशीच; मग देवांचा राग होवो की आणखी कांही होवो. (दुःस्थाने तोंड झांकून घेते आणि थरथर कापू लागते.)

नल—(सगद्गद) पुरे, पुरे ! तुझ्या अश्रूंनी माझ्या काळजाला घेरं पडत आहेत. दिलेल्या वचनाला जागण्यासाठीच मला हें सारं दिव्य करावं लागलं. आतां मला कोणी बोल लावूं शकणार नाही...(थोडे थांबून) देवि माझं मन मी तुला कसं उकळून दाखवूं ! तुझ्यापुढे कुबेराचंही ऐश्वर्य मला तुच्छ आहे. देवांच्याही रोषाचं मला भय नाही ! पण, यांतून मार्ग कोणता ? मला सुचत नाही ! देवाना मी काय सांगूं ?

(कांहीं वेळ दोगंही विचार मग्न व स्तब्ध असतात.)

दमयंती—आहे, एक उपाय आहे. (“ तो कोणता ” या अर्थां नल दमयंतीकडे

पाहतो.) आपल्याप्रमाणेच लोकपालांनीही स्वयंवर मंडपात यावं. त्यांच्या समक्षच स्वयंवर झाले म्हणजे कुणालाच दोष नको.

(हे बोलतांना दमयंती अशा रीतीने पाहून स्मित करते की ही सास आपल्यालाच वरणार अशी नलाची सात्री होते, आणि तो अत्यंत हर्षाने व कौतुकाने तिच्याकडे पहात राहतो.—दमयंतीची नजर भूमीकडे वळते.

(१३)

स्वयंवराचा पोषाख करून दमयंती एका उच्चासनावर बसली असून तिचा चेहरा आण तिची एकंदर हालचाल यांवरून ती फारच अस्वस्थ आहे हे सहजच कळण्यासारखे आहे: मध्येच ती सखीला परंत्याने वारा घालायला लावते, लगेच तिच्या जवळून पंखा हिमकून घेऊन स्वतःच वारा घेऊं लागते, थोड्या वेळाने “तूच घाल बाई” म्हणत तिच्याच हाती पंखा देते; तर लगेच “पुरे बाई” म्हणून पंखा बंद करविते. एकदां आसनावरून उठून गवाक्षांतून दूरवर उदासपणे पहात उभी राहते, तर थोड्याच वेळाने एक दीर्घ निश्वास सोडून पुनः जड पावलांनी परत घेऊन आसनावर अंग टाकते.—

इतक्यांत केशिनी येते.

केशिनी—हं! चलावं! (दमयंती एखाद्या यंत्राप्रमाणे उठून चालू लागते.)

दमयंती—(एक दोन पावलें गेली असेल नसेल तोंच, चालतां चालतां थचकून) मला, बाई, भीति वाटते !

केशिनी—कसली भीति !

दमयंती—ते आलेच नसतील तर !

केशिनी—असं कसं होईल, पण !

दमयंती—तुला वाटतं, ते बेतील, आले असतीलसं !

केशिनी—म्हजे ! !

दमयंती—लोकपालांनी येऊन दिलं नाही तर !

केशिनी—इश, काहीं तगी काय उगीच ! वरिसेनपुत्राला कोण अडवूं शकेल !

दमयंती—(साशंक) हं !

केशिनी—(हंसून) अतिस्नेहः पापशंकी !! दुसरं काय ! चला !

दमयंती—बरं, चल ! होऊं दे एकदां सोक्षमोक्ष काय तो. (थोडे थांबून, टूटस्वगने, म्वतःशींच) ते नसले तर मी तशी परतेन !

(१४)

—स्वयंवरमंडपांत निरनिराळ्या देशांचे गजे आपापल्या आसनांवर विराजमान झालेले असतात. कुणी एकमेकांची प्रेमळ धट्टा करीत असतात, तर कुणी बोचक वाक्यांनी एकमेकांना प्रहार करीत असतात. साऱ्या मंडपभर एकच कोलाहल माजून गेलेला असतो. इतक्यांत सुस्वर वायें वाजूं लागतात, आणि भीमराजाच्या सिंहासनाजवळच असलेल्या द्वारांतून, आपल्या सख्यांसह दमयंती मंडपांत येते. तिला पाहतांच साऱ्यांच्या गप्पा बंद होतात; सगळ्या राजांची नजर तिच्यावरच स्फिळून बसते. तिच्या सोदयाने दिपून गेल्यामुळे क्षणभर सारेच अनिमेष आणि निस्तब्ध होतात. दमयंती, आपल्या सख्यांसह, हातीं स्वयंवर-माला घेऊन, मंडपांत फिरूं लागते. लगेच जो तो राजा आपली वस्त्रे आणि भूषणे सांवरून ठाकटिकीने बसण्याचा प्रयत्न करतो.—

—मंडपांत आल्यापासून दमयंतीची नजर चागही दिशांना भिरिभिरी फिरत असते—फिरतां फिरतां **दमयंती** कोशिनीला हळूच म्हणते—

“ दिसतात कां ग, तुला, ते ! मला तर कांहीच दिसत नाहीं. मी अगदी गोंधळून गेलें आहे. ”

केशिनी—घाबरूं नका, अशा. चला माझ्या बरोबर !

त्या चालूं लागतात; इतक्यांत एका सांबा आडून नल राजासारखा एक चेहरा केशिनीच्या नजरेस येतो. तिकडे डोळ्यांनीच निर्देश करीत **केशिनी** म्हणतेः-

“ते, बघा !!”

दमयंती—(तिकडे बघून, सानंद) अय्या, सरंच !!

—दोघीही तिकडे वळतात—

—उद्धिष्ट जागेजवळ त्या जातात मात्र, तों तिथें एक ऐवजी पांच, अगदीं एकसारखे, नल बसलेले त्यांच्या नजरेस येतात; आणि ते दृश्य पाहून दोघीचेहि चेहेरे एकदम उतरतात.

दमयंती—(हळूच) केशी, घात झाला ग ! आतां ओळखूं तरी कशी !!

केशिनी—हं त्या लोकपालांचं कपट आहे !

दमयंती—(साश्रयं) लोकपालांचं ?

केशिनी—हं ! त्यांनीहि मुद्दाम नलगजासारखंच रूप आणि वेष धारण केला आहे.

दमयंती—पण, लोकपालांना ओळखायचं कसं ?

केशिनी—देव आणि माणसं यांतल्या फरकाने !

दमयंती—(सर्वांकडे निरखून पहात) पण इथं तर सर्वांच्याच वस्त्रांवर थोडीफार धूळ आहे; डोळे कोणाचेच अनिमेष नाहीत.

केशिनी—हं ! आणि साऱ्यांच्याच मालांचीं फुलं थोडथोडीं कोमेजू लागलीं आहेत.

दमयंती—छाया साऱ्यांनाच आहेत.

केशिनी—अन्, आसनांना भूमीचा आधारही आहे.

दमयंती—(धीर सुटून) आतां कसं करूं ! कसं होईल मासं !

केशिनी—(दुःखद स्वराने) सरंच ! ...आतां काय करावं !

दमयंती—थांब ! मनांतल्यामनांत मीच त्या देवांना शरण जाते; म्हणजे माझी दया येऊन ते आपलं सरं रूप दाखवतील ! (डोळे मिटून, हात जोडून)

राजहंसाच्या भाषणापासून नलराजाला मी खरोखरच आपला पति मानला असेल, तर देवांनी दयाळूपणाने मला त्याचं दान करावं. नलाशिवाय काथावाचामनानेही इतर कृणाविषयी मी मनांत विचारही आणला नसेल तर देवांनी स्व-रूप धारण करून माझा पति मला दाखवून द्यावा. मनापासून, खरोखरच, केवळ नलाच्या प्राप्तीसाठी मी हें स्वयंवर आरंभलं असेल तर मला त्याची भाक घालून माझा संकल्प तडीस न्यावा. देवानेच निषधाधिपाची आणि माझी सांगड घातली असेल तर देवांनी ती गांठ अधिकच पक्की करावी. आपल्या या कन्येचे लाड देवानो, आपणच पुरवावेत. प्राणांच्याही मोलानं मागितलेली ही भाक देवानो आपणच मला घालावी.”

—दमयंतीच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहू लागतात. आपले मिटलेले डोळे न उघडतांच ती देवांना नमन करते; व मग डोळे उघडते ती तिला. शरीरास घाम नसलेले, दृष्टि अनिमेष असलेले, प्रफुल्ल पुष्पमाला घातलेले शरीरास अगर वस्त्रा-सही धुळीचा स्पर्शही नसलेले, आणि छाया नसलेले, व भर्मीला स्पर्श न करतां उभे राहिलेले देव दिसले; आणि अगदी त्यांच्या विरुद्ध, म्हणजे छायायुक्त, गळ्यांतली पुष्पमाला झुकू लागलेला, धर्म व धूलिस्पर्श यांनी युक्त, व भूमोस स्पर्श करून उभा असलेला, आणि ज्याच्या डोळ्यांची उघड झाप होते आहे असा नल-राजा दिसला : वेगळा, स्पष्ट असा, ओळखतां आला.—

दमयंतीने पुनः देवांस सादर, सानंद, नमस्कार केला, आणि पुढें होऊन सस्मित मुक्षाने नलराजाच्या गळ्यांत माळ घातली. दोघांनीही एकमेकांकडे साश्रु नयनांनी, सादर, सप्रेम बघितलें. नलराजानें दमयंतीचा उजवा हात आपल्या हातीं घेतला. लज्जेने दमयंतीचें मुख अवनत झालें.—

—वाद्यांचा एकच गजर शाला. जयघोषाने मंडप हादरून गेला.—

दमयंती

(१)

कुंडिनपुरांतील भीमराजाच्या प्रसादाचा एक सौध (गच्ची) ।

सर्थास्तानंतरच्या सुवर्णरंगी संधिप्रकाशाने सारी दुनिया नुसती भरून गेली आहे. त्या पिवळट तांबूस रंगाने मूळच्या शुभ्र अशा त्या प्रासादाच्या धवल सौधालाही केतकीवर्ण प्राप्त झालेला आहे. दूरवर दिसणाऱ्या पदार्थांना आणि वस्तूंना धूसरवर्ण प्राप्त झालेला आहे. फार दुरून नगराकडे येणारे मार्ग तर धुळीने व्याप्त झालेले दिसत आहेत; आणि त्यामुळे दूरत्वामुळे आधीच लहान आणि एखाद्या काळ्या ठिपक्याप्रमाणे दिसणाऱ्या मार्गस्थाच्या आणि प्रवाशांच्या तांड्यांच्या आकृति धुरकट आणि अस्पष्ट दिसत आहेत. सालीं नगरामध्ये जरी क्वचित् क्वचित् कोठें दिवे लागले जात आहेत तरी देवाघरची दिवेलावणीची वेळ मात्र अजून फारशी नजिक आलेली दिसत नाही; कारण एखाद्या युवतीच्या आरक गालाशेजारीच चाफेकळीसारख्या सुंदर नाकांत हिऱ्याची चमकी जशी शोभावी तशीच एकच एक तारका पश्चिम दिशेला दिव्य तेजानें झळकत आहे. संध्याकाल झाल्यामुळे संधेची वेळ सांगणारे नगारे आणि निरनिराळ्या देवळांतील मंजुळ पण भिन्नभिन्न असे घंटानाद ऐकूं येत आहेत. नगरीचीं प्रवेशद्वारें बंद झोप्याच्या वेळेच्या, वेशीवरील पहारेकऱ्यांच्या ललकाऱ्या बाऱ्याच्या झुळके-बरोबर दुरून कुठून तरी कर्णपटलावर आदळत आहेत. अशा वेळीं भीमराजाच्या प्रासादाच्या सौधावर दमयंती आणि तिच्या सख्या सौधाच्या कटड्यावर रेलून वाकून दूरवर नजर टाकतांना दिसत आहेत. अधूनमधून नमरेच!

टप्पा वाढावा म्हणून त्या भिवयाशी हात नेऊन नेत्र किलकिले करून पहात आहेत, त्यांची ही कृति-जमिनीवरून पहाणागला, सुवर्णांचे शरीर असून श्याम पंख असणाऱ्या गुचगुचीत पक्ष्यांच्या हालचालीसारखी दिसत आहे. इतर सख्याची जरी असली अस्वस्थता निदर्शक हालचाल एकसारखी चालली असली तरी दमयंती मात्र एखाद्या पुनळीप्रमाणे स्थिर आहे. सौधाच्या कठड्याला लागून असलेल्या एका शिलासनावर थोडीशी उकिडवी अशी दमयंती बसली आहे. तिने आपले उत्तरांग सौधाच्या भिंतीकडे थोडेसे कलते केले आहे, व आपले उजवे कोपर सौधाच्या कठड्याच्या भिंतीवर टेकले असून त्यावर आपली हनुवटी स्थिर केली आहे. तिने आपले केस मोकळे सोडलेले असून ती अलंकार विरहित आहे. तिचे आधीच विशाल असलेले डोळे दूरवर, शांतपणे, चौकसपणे व एकसारखे पहात असल्यामुळे फारच विशाल व पाणीदार दिसत आहेत; आणि त्यातही संधि-प्रकाशांचा परिणाम झाल्यामुळेच उदासतेची छटा त्यांत आली असली तरी काही एक औरच तेज त्यांना प्राप्त झालेले आहे. डोळ्यांच्या खालची काळसर कडा, एकाच दिशेला दूरवर व स्थिरतेने दृष्टि टाकली गेल्यामुळे किंचित् ओलसर होऊन, प्रकाशयुक्त झालेली आहे, तसेच कपाळाच्या टोंकाला भिवयाच्या जवळही घर्माघेदू असून तेही थोडेसे प्रकाशमान झाले आहेत. दमयंती आपल्याच काळजांत व विचारांत इतकी मग्न आहे की तिला आपल्या पदराचेही भान नाही. दमयंतीच्या जवळच तिची प्रियदासी केशिनी हाती पंखा घेऊन उभी आहे, ती मधेच दमयंतीला पंख्याने वारा घालते, मधेच दूरवर नजर टाकून नगराकडे येणारा रस्ता न्याहाळते, आणि मधेच दमयंतीकडे एकसारखी टक लावून दयार्द्र दृष्टीने, आणि आपलेपणाच्या पोटी जन्म घेणाऱ्या सहानुभूतीने पाहते.

अशा प्रकारे क्षण दोन क्षण गेले असता दमयंती एक दीर्घ निःश्वास टाकते व निराशेमुळे ती थोडीशी मन खचल्याप्रमाणे करिते. तिच्या त्या दीर्घ नेत्रांत पाणी उभे राहते, तरी ते न पुसता, किंवा केशिनीकडे न वळता ती केशिनीला सगद्गद् स्वगने विचारते:

“केशी तुला दिसतंयू कां ग कांही समोरच्या रस्त्यावर. माझे मेले डोळे फसे फुटलेत अगदी !”

केशिनीचे मनही दुःखाने तितकेच भागवलेले असते परंतु दमयंतीला हंस-विण्याचा एक छोटासा प्रयत्न म्हणून ती लाडिकपणाने, थट्टेने व व्यंजक स्वराने म्हणते.

“देवी वादळ होणार असलं आणि गंगायमनांचा पूर लोटणार असला म्हणजे असं कांहीमं होतं म्हणतात तुम्हांला नाही असं वाटत !”

केशीच्या कोटीने दमयंतीचा भार हलका होण्याऐवजी तिचे दुःख हृदय फोडून बाहेर पडने; तिच्या डोळ्यांना टक्कन् पाणी येते, व एकदांन अमोलिक अश्रूबिंदू तिच्या गालांवरून ओघळून उगोभागावर पडतात. ती केशिनीकडे मुस वळवून भरल्या आवाजाने म्हणते:

“केशी असली कसली ग तुझी जीवघेऊ थट्टा, अशा भलत्या देळी दिखील सुचाशीना तुला थट्टा !”

दमयंतीचा दुःखावेग इतका अनावर होतो की ती एकदम दोन्ही हातांनी आपले मुस झांकून घेते व हुंदके देऊन रडू लागते.

हे दृश्य पाहून केशीला मात्र आपण कुठून बोललों असे होऊन जाते व तिचा चेहरा उतरून सहृदयतेमुळे तिच्याही डोळ्यांतून अश्रूधारा वाहू लागतात. सौधाच्या कठड्यावर चट्कून अलगदपणे हातचा पंखा ठेऊन केशिनी दमयंती-शेजारी शिलातलावर बसते व दमयंतीचे मुस आपल्याकडे वळवून तिच्या दोन्ही खांद्यावर हात ठेऊन दीनस्वराने म्हणते.

“देवी तुम्हांला दुखवावं असं नव्हतं हो माझ्या मनांत. पण मी तरी काय करूं ! तुम्ही आपलं एकसारखं नलदेवांच्या वाटेकडे डोळे लावून अश्रू गाळीत बसता; तुमचं तरी मन कसं हो रमवावं आम्ही ! तुमच्या मनाला विरंगुळा वाटावा म्हणून कांही बोलवं, तें मेले नेहमी असतं होतं. अन् देवानं अफळई मेलां दिली नाही आम्हांला.” असे म्हणून ती दमयंतीचे हात आपल्या हातात घेते व विन-

वर्णाच्या स्वरांने म्हणते. “ काढा काढा, बरं देवि आपले हात, नाहीतर फूटेल माझ हृदय ” असे म्हणून केशिनी दमयंतीचे हात सोडून देते व आपणही हुंदके देऊ-रडू लागते.

आतां दमयंती आपले रडे थांबवून केशिनीचे सांत्वन करू लागते. “ उगी उगी केशी माझ्या मेल्या अभागिनांसाठी तूं कशाला रडतेस. सारी चूक माझ्य कर्मांची. जन्मतांच मेलें असतें म्हणजे कुणालाच त्रास झाला नसता माझ्यामुळे. ’

केशिनी चट्कन् रडे थांबवून म्हणते. “ नका असं अभद्र बोलूं देवी. असें म्हणून आपल्या हाताच्या बोटांनी ती दमयंतीचे मुस्र झांकते.

केशिनीचा हात मुखावरून काढून प्रेमाने आपल्या हातीं घेत दमयंती म्हणते- “ बोलूं नको तर काय करूं केशी. नको झालाय माझा जीव मला. किती ग दिवस माणसानं आशा तरी धरायची ? इतक्या ब्राम्हणांना शोधासाठी पाठवलं तरी अजून कसा ग कुणालाच मेल्याला त्यांचा पत्ता नाही. अन् आज तर सूर्यास्त होऊ गेला तरी कशाचीच स्वर नाही.....”

दमयंतीचें हें वाक्य मंत्रते न संपतें तोंच जिऱ्याच्या बाजूनें दोन बालकांनं मंजुल आणि उत्सुक स्वर एकदम ऐकूं घेतात. “ माईग ए माई ५ ५ ! ”

दमयंतीचा सारा शोक नाहीसा होऊन त्या ठिकाणी वत्सलतेचें साम्राज्य पसरते, व ती हर्षभरित व प्रेमळ स्वरांने विचारते. “ कायरे, कायरे बाळ ? ’ दमयंतीचें हें वाक्य संपते न संपते तोच जिऱ्यांत रागाचें शब्द ऐकूं घेतात “ इंदु इंद्रें, मी सांगणार आईला ” ... “ नाही नाही मी सांगणार जा, हें रे काय सेन ! ’ व त्यानंतर समजावणीचा एका दासिचा स्वर ऐकूं येतो. ‘ असं भांडु नाइ सरकार मी सांगू कां मग ! ’ आणि यानंतर ‘ तूं नको. तूं नको. मीच सांगेन आईला असें घाईघाईनें उच्चारलेले दोन स्वर ऐकूं घेतात व दुसऱ्याच क्षणीं सौधावर एव दासी, एक सात आठ वर्षांचा मुलगा व त्याच्याच सारसी परंतु दोन अडीच वर्षांनी लहान अशी एक मुलगी असें त्रिकूट येतें. तीं दोन्ही बालकें धावत धावतच आपल्या आईच्या अंगावर चढतात व दोघेही “ आईग झाली किनी एक दूत

आला आहे ” असे एकदमच आईला मांगू लागतात. त्यांच्या त्या गलबल्यापासून आईला निरोपाचा काहीच पत्ता लागत नाही, पण त्यांचा तो अदम्य उत्साह व निष्पाप आनंद पाहून तिला अपत्यप्रमेाचें भगते येतें, तिच्या मुखावर मूर्तिमंत समाधान विलसू लागतें. आणि त्यांच्या संगतीनें मिळणाऱ्या समाधानाचें आणि सौम्याचें तिच्या इतके वेड लागते की ती एकसारखे त्यांचे पटापट मुके घेण्यांतच इंग होते. कोणाच्याही हृदयाचा ठाव घेणारें हे दृश्य पाहून दमयंतीच्या दासीगणाच्या आनंदाला तर पारावारच उरत नाही, त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रूंची पाझर होते. निरोप आणणाऱ्या पुष्पा दासीच्या पोर्गात निरोप मावेनासा झान्यामुळे ती सर्वांआधी शुद्धीवर येते व नम्रतेनें दमयंतीस म्हणते. “ देवि खाली एक ब्राम्हण दून आला आहे. तेव्हां महादेवी आपणांस खाली बोलावीत आहेत. ” हें वाक्य ऐकल्याबरोबर दमयंती एकदम शुद्धीवर येते व **इंद्रसेनेस** कडेवर घेऊन जिन्घातून खाली जाऊं लागते.

(२)

हृतांस भेट देण्याचें एक दालन

चांत मध्यभागी एक उंच शिलासन असून त्यावर गायामिर्ग्यांची उत्तम सोय केलेली असते. त्यावर एक पाय खाली सोडून महादेवी म्हणजे दमयंतीची आई बसलेली असते. ती पोक्तवृथाची असून तिच्या चेहऱ्यावरचा भाव प्रेमलतेचा असूनही त्यावर धीरतेचें गांभीर्याचें आणि शांततेचें आणि रुबाचाचें असें काही दिव्य तेज पसरलेलें असतें की ती खरोखरच राजमाता असावी असें कोणीही म्हटलें असतें; तिला पाहिल्यावर सहाजिकच मन विनम्र व्हावे व नकळत नमस्कार घातला जावा असें तिचें एकंदर स्वरूप होतें.

महादेवीच्या उजव्या डाव्या हातांस मोठमोठ्या समया तेवत असतात. व तिच्या समोरच पांच सहा हातांच्या अंतरावर एक लांबच्या प्रवासानें श्रांत दिसणारा ब्राम्हण हात जोडून उभा असतो. त्याला महादेवी आपलेपणानें (घरोठ्यानें) विचारतात.

“ काय उत्तंका केव्हां आलास. ”

उत्तंक (सविनय उत्तरतो.) “ हा आत्तांच येतोय महादेवि. राजदूत म्हणूनच वेशींतून आंत येऊं शकलों ” असें म्हणून तो पावले वाजल्यामुळे मागे पहातो. त्याच्या मागे असलेल्या दालनाच्या एकाच दारांतून इंद्रसेनेस कडेवर घेऊन येणारी दमयंती त्यास दिसते, महादेवीचेही लक्ष्य तिच्याकडे जाते. दमयंतीस पाहून उत्तंक तिला सादर प्रणाम करीत उद्गारतोः—“ शतशः प्रणाम देवी. ” दमयंती किंचित् स्मित करून मानेनेच त्याचा प्रणाम स्वीकारल्याचे दर्शविते, व उत्सुकतेने महादेवीजवळ येऊन उभी रहाते; तिला महादेवी म्हणतातः

“ ये भीमे ये, वैस अशी इथं. ” दमयंती बसल्यावर इंद्रसेनेस म्हणतात—
 “ ये बाळ इंद्र, येतेस कां माझ्याजवळ ! ” इंद्रसेना आईस अधिकच चिकटते; तेव्हां लटकाच राग आणून महादेवी म्हणतातः “ बरं! बरं!! नको तर जा. इंद्रसेन तूच येरे माझ्याजवळ. ” इतका वेळ दारातच केशिनीने धरून ठेवलेला इंद्रसेन चांबतच घेऊन आजीच्या मांडीवर बसतो. महादेवी त्याला पोटाशी धरून त्याचे मुक्रे घेत घेत म्हणतातः “ माजा बाळ तो. किती किती शाना आहे माझा बाळ. ” यावेळी इंद्रसेनेचा चेहरा पहाण्यासारखा असतो. राग व रडू घेऊन ती आपले मुख दमयंतीच्या पदरांत लपविते. महादेवी आणि दमयंती एकमेकीकडे पाहून स्मित करतात. दोन्ही देव्यांच्या मागे उभ्या झालेल्या दासीही कौतुकमिश्रित स्मित करितात. महादेवी स्मितमुखानेच उत्तंकास प्रश्न करितातः

“ उत्तंका दक्षिण व पश्चिम दिशांस पाठविलेल्या दूतांपैकी तूच काय तो उगला आहेस. तेव्हा तुझ्या यत्नांचे काय झालें हे थोडक्यात पण स्पष्टपणे सांग. दमयंतीच्या कूट प्रश्नांस उत्तर मिळाले काय ! ”

महादेवीचा प्रश्न ऐकतांच उत्तंकाच्या मुखावर लज्जेचा भाव दिग्दर्शित होतो, व त्याची मान खाली कळते. तो भ्रम हृदयाने व दुःखित स्वराने उत्तरतो.

“ महादेवि, मला क्षमा असावी माझ्यासारखा अभागी मीच ” त्याच्या डोऱ्यांतून खरोखरच अश्रु गळूं लागतात. तो पुढें म्हणतोः “ माझं हें अपयशी काळ

तोंड आपल्याला दाखवायची खरोखरच माझी इच्छा नव्हती. पण आपली आज्ञाच तशी होती म्हणून मी परत आलों या करंड्याला आपण लवकर निरोप द्यावा ”

हे ऐकतांच दमयंतचा चेहरा पार उतरून जातो, व ती एखाद्या भीत हरिणीसारखी दिसें लागते. ती आपल्या डोळ्यास पदर लाविते. महादेवीचा ही चेहरा उतरला असला तरी त्या स्वतःला सांबरून उत्तंकाची समजूत घालतातः—

“ उत्तंका तूं वाईट वाटून घेऊं नकोस. प्रयत्नच फक्त आपल्या हातचा असतो. यशापयशाची बाब ईश्वराच्या मर्गावर अवलंबून असते. ”

उत्तंकः—“ महादेवि, तें खरं असलं तरी आपली अथवा देवीची (दमयंतीकडे वळून) योग्य सेवा न घडल्यानं हृदयाला घरं पडनात.”

महादेवीः—“ तूं इतक्या दूर शोध घेऊन आलास ही काय थोडी सेवा झाली ! (स्वतःच्या मागे उभी असलेल्या पुष्पा दातीस उद्देगून) पुष्पे, उत्तंकाचा रोजमुग त्यास धनपतीकडून मिळवून दे. (उत्तंकाकडे वळून) आणि उत्तंका आज भोजन वाड्यांतच होऊं दे हां.”

उत्तंकः—‘ जशी आज्ञा महादेवि ’ असें म्हणून महादेविस व दमयंतीस प्रणाम करित मागल्यापावली परत जातो; व त्याच्या मागोमाग पुष्पाही जाते.

इकडे दमयंती निराश होऊन भग्नहृदयानें जमिनीकडे दृष्टी लावून अश्रुगाळीत बसलेली असते, तिची महादेवी समजूत घालूं लागतात. ‘ मीने असं रडून कसं खरं चालेल ! उगी माझी चाळ ती ! ’ असें म्हणून महादेवी निला पोटाशी घेतात तों दमयंतीला दुःखाचा ज्यास्तच उमाळा येऊन ती हुंदके दूळं लागते, व आपले तोंड झांकून घेते. मध्येच एकदम चेहः=वावरील हात काढून भकास चेहः=यानें ती अर्धवट स्वतःशीच म्हणतेः माझंच नशीब खोट, मी दुःस=याला कशाला घोल लावूं. ”

आतां मात्र दमयंतीस आपलें रडें अगदी अनावर होतें व ती आईच्या कृशीत तोंड झांकून हमसाहुमशी रडूं लागते.

(३)

अयोध्या नगरी:—

बाहुकाच्या झोंपडीवजा घरासमोरच एक लहानसें आंगण असून त्यांत एका खाटेवर एक गुंडाळलेली वळकटी आहे. त्या वळकटीला टेंकून आणि लांब पाय पसरून बाहुक पडलेला आहे. वेळ, रात्री, घटका दीडघटकेची असून अंधुक अंधुक असें अति मधुर चांदणें पडलें आहे. आजचं हें चांदणें साधंसुधं नाही, त्यात मदिगेची मादकता आहे, त्यांत स्वप्नसृष्टीची अस्फुटता आहे, त्यांत बिरहाची दृग्दृग् आहे, त्यांत प्रीतीची आतुरता आहे. सुख दिखिल खुपतं म्हणतात तें बहूधा अशा चांदण्याकडे पाहूनच म्हटलं असावं. कारण आजचं चांदणं गोड आहे आणि तरीही तें वेड लावणारं आहे; आणि आजच्या चांदण्याकडे पाहून मनांत एक अपूर्व आनंद संचरत असला तरी त्यामागोमाग एका अननुभूत, अगम्य दृग्दृग्चा दुःसह निःश्वासही नकळत बाहेर पडतो आहे. सुखासीनांनाही वेड लावणाऱ्या या चांदण्यानं बाहुकाच्या मनांत उदास भावनाविचारांचं वादळ उठवलेल असेल आणि त्यांचं प्रतिबिंब जर त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत असेल तर त्यांत बाहुकाचा काय बरं दोष !

बाहुकानें आपले हात डोक्यामागें एकमेकांत अडकविले असून तो दीन दृष्टीनं समोर दिसणाऱ्या चंद्रिकेकडे पहात आहे; त्यानं आपले पायही एकमेकांत अडकविलेले आहे.

बाहुकाच्या मागें त्याच्या घराच्या पांढऱ्या भितीवर झाडांच्या सांवल्या पडल्या असून त्या मंदमंद वहाणाऱ्या झुळकेनं मधेंच अगदीं अस्पष्टपणें हालल्याचा भास होत आहे. बाहुकाच्या घराच्या मागें, कांहीं अंतरावर उंचच उंच अशा राज-प्रासादाच्या कांहीं भिती दिसत आहेत. आणि त्या भितींच्याही वर कांहीं तारका मंद तेजानें चमकत आहेत.

आकाशाकडे पहातां पहातां बाहुक एक दीर्घ निःश्वास टाकतो; व स्वतःशीच पण मोठ्यानं आणि भगल्या गळ्यानं पुढील अर्थाचें एक कडबे म्हणतो:

“ हाय ! तहान मूक आणि श्रम यांनी तिला किती छळली असेल. माझ्या आठवणीने तुझी शोषणी उडाली असेल.

माझ्या मूर्खपणामुळे किती संकटांनी तुला नाडलं असेल. कुटं, कुणाकडे असशील तू ! काय अवस्था झाली असेल तुझी ! ”

बाहुक हे कडवं इतक्या एकायतेने म्हणत असतो की बाह्य जगाकडे त्याचं लक्षही नसतं. कडवं संपतं तरी त्याची चंद्राकडे लागलेली दृष्टि खाली वळत नाही. त्याच्या गालांवरून अश्रूंचे ओघळ वहात असतात तरी त्याला त्यांची दादच नसते.

बाहुकाचें कडवे संपते न संपते तोंच ‘ नमस्ते अश्याध्यक्ष ’ असा आवाज ऐकू येतो. आणि बाहुक आपल्या तंद्रीतून जागा होतो. समोरच उभ्या असलेल्या जीवलाकडे पाहून तो किंचित् ओशाळल्यासारखा होतो, व जीवलाकडे सन्मिंत पण ओशाळल्या नजरेने पहात, व दिलगिरीच्या स्वरांत म्हणतो—

“ ओ हो ! कोण जीव ! नमस्ते ! या, केशां आलांत तुम्ही ! कळलंच नाही मला कशें.”

जीवल बाजेवरच पण जरा खालच्या बाजूला बसत म्हणतो—“ मले नहाराज ! केशांचा आलोंय मी. पण आवलं लक्ष असेल तर ना !

बाहुकः—सऽच !

जीवलः—सरं म्हंजे ! (जरा थांबून) पण कांदो बाहुक किती तरी दिवस एक गोष्ट विचारिन विचारिन म्हणतोय तुम्हांला, विचारूं का ! हरकत नसेल तर विचारतो.”

बाहुक न विचारण्यासारखें कांहीच नाही असा बहाणा करित म्हणतो : हो, हो ! विचार की !

जीवलः—बाहुका, तुमच्या गायनांत शास्त्र नतेल कदाचित्, पण हृदय आहे खास. कितीकदा तरी तुमच्या या करुग गीतानं माझे डोळे अश्रुंनी डबडबले असतील; आणि दिवसभर समाधानीवृत्तीने कामकरणाच्या बाहुकाच्या हृदयाला याच वेळीं दुःखाची भरती कां यावो, हे कोडे माझ्या मनाला पडलं असेल ...

बाहुकः—जीवल, सुखासुखां कोण दुःखाला मिठी मारतो ! प्रत्येकाच्या आयुष्यांत असे काहीं तरी प्रसंग असतातच ना, कीं ज्यांचं विस्मरण फक्त मृत्यु-
नेच होणं शक्य असतं !

जीवलः—खरं आहे बाहुका ! पण अशी कोणती गोष्ट घडली असेल कीं जिनें तुमच्या मनाला अशी अहर्निश टेंचणी लागावी ? बाहुका कोणा भाग्यवती स्त्रीसाठीं तुमचं हृदय असं तिळ तिळ तुटतं आहे !

बाहुकः—मी सांगेन तेवढ्यावरच तू राहायचं असेल, आणि प्रश्नांच्या मालिकेनं मला भंडावून सोडायचं नसेल तरच मी सांगतो.

जीवलः—आपल्याला योग्य दिसेल तेंच आपण करावं. भलत्याच प्रश्नांनी आपल्या हृदयाला धरं पाडायचा निर्दयपणा मात्र माझ्या हातून कधीच होणार नाही.

बाहुकः—(जीवलाकडे पहाण्याचें धैर्य नसल्यामुळे खाली पहात बाहुक चोल्लें लागतो :) एका महान् पवित्रतेची एका मुर्तीशी जन्माची गांठ बांधली जाते. त्याच्या मूर्त्तपणामुळे खडतर वनवासाचा प्रसंग आला तरी त्याच्या सेवेतच स्वर्ग मानून ती त्याचेचरोवरच अनेक कष्ट सोसते. पण हा मूर्त्त मनुष्य मात्र एका भयंकर अरण्यांत तिला एकटीच टाकून चालता होतो. आणि नंतर मात्र, “ आतां तिचें कसें होईल,” अशा विचारानें शोक करित बसतो. आपल्या माणसांची किंमत ती गमावल्यावरच आपल्याला कळतें हेंच खरं. अशा एका गोष्टीवर तें गीत बसवलें आहे. आणि माझं म्हणाल तर (स्वतःशीच विषण्णतेनं हंसत बाहुक म्हणतो) समानशीलत्वामुळेच त्या मूर्त्तांचं गाणं म्हणावसं मला वाटतं.”

भाषण संपल्यावर बाहुक जीवलाकडे पहात अति विषण्णतेनें स्मित करतो. जीवलाच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिलेले असतात पण आला प्रसंग साजरा करायचं म्हणून तोही बाहुकाकडे पाहून किंचित् स्मित करितो.

(४)

भीमराजाच्या राजवाड्याच्या तटांतील एक शिवालय

बाहेर सूर्योदयाची वेळ असल्यामुळे चारा दिशांना जगी उल्हासच उल्हास
अमला, पक्षिगण आपल्या किलचिलाटानें सूर्योदयाबद्दल भूवाड्या गात असला,
तरी शिवालायाच्या गाभाऱ्यांत मात्र, शांत गंभीर वातावरण पसरलेलें असतें.
शिवाच्या पिंडीवर पूजेची फुलें आणि बेलपत्री विखुरलेली असते; आणि पिंडीवरच
असणाऱ्या सुवर्णाच्या अभिषेक पात्रातून पिंडीवर अविरत अभिषेक होत असतो.
शिवाच्या पिंडीच्या बाजूला दोन मोठाल्या सोन्याच्या समया व पिंडीच्या जरा मागे
एक लामणदिवा शांत निस्तब्धपणें नेवत असतो. पिंडीच्यासमोर हान सवाहात
अंतरावर दमयंती हान जोडून व विनीत मुखानें उभी असते. तिच्या मुखावर भक्ति
आणि गंभीर्य उत्कटतेनं दिसत असलं तरी तिच्या हृदयाला अहर्निश जाळणाऱ्या
शोकाची छटा अधून मधून या दोन भावनांच्या पडद्याआडून डोकावून गेल्याशिवाय
रहात नाही. तिचे ओठ हळू हळू हलत असतात, आणि मधूनच मिटलेल्या डोळ्यां-
तून झरणारी अश्रूंची मौक्तिकमाला, आणि आवढा गिळण्यासाठी होणारे कष्ट,
यांवरून दमयंतीच्या मनोमनांत होणाऱ्या भावनांच्या भयंकर वादळाची कल्पना
येते. दमयंतीच्या मार्गे डाव्या हाताला उभ्या असणाऱ्या केशिनीचें नेत्र तिच्या
मुखावर सिळलेले असतात व केशिनीच्या मुखावर दमयंतीच्या भावना हुचेहुचे
प्रतिबिंबित होतात. दमयंती स्वतःशाच पण थोडी मोठ्याने बोलू लागते.

“ देवाधिदेवा, आमच्या सेवेत काय बरं चुकलं ? आम्ही तुझी लेकरं,
आम्हांला क्षमा कर. तुझ्या मायेची पाखर आमच्यावर असूं दे. माऊली, आम्हांला
असं दूर लोटूं नको. माझं पापिणीचं एक असो, पण माझ्या नाथांचा असा अंत
पाहूं नकोस. ते कुठं गेले असतील, त्यांचं काय झालं असेल. त्यांचं माथं किती
भडकलं असेल, त्यांना जिणं नकोसं झालं असेल. देवा नको, नको आतां अंत
पाहूं. नाही माझ्यानं सहन होत हें. अधिक ताणलंस तर तुटेल रे देवा ! त्यांची
माझा नाही कां भेट होणार ? त्यांचं तें प्रेमळ मुख दिसेल का मला कधी ! त्यांची

अमृतमय वाणी पडेल का माझ्या कानीं ! देवा आतां किती धीर धरूं ! भेटव मला एकदां; निदान वार्ता तरी कळू दे.....

दमयंतीचे शब्द संपायला आणि गाभाऱ्याच्या उंबरठ्याजवळची घंटी वाजायला एकच गांठ पडते. घंटी पुन्हां दोनदां वाजते, व “ शंभो ऽ! शंभो ऽ! ह ऽर ! ह ऽर ! ” असा आवाज ऐकू येतो.

दमयंतीची प्रार्थना संपलेलीच असल्यामुळे ती मार्गे वळून पहाते, व तिच्या तोंडून एकदम ‘ अगवाई कोण पर्णादि ? ’ असे शब्द बाहेर पडतात; आणि पर्णादाच्या चेहऱ्यावर ‘ होय, मीच तो देवि ’ असे म्हणतांना आनंदाची जी अनुपम प्रभा फांकलेली असते तिचे प्रतिबिंब दमयंतीच्याही चेहऱ्यावर तत्क्षणी उमटते. ती तशाच प्रफुल्ल वदनाने बाहेर येते व केशिनीस म्हणते—‘ केशिनी, जा बरं, आईला म्हणावं पर्णादि ब्राम्हण बातमी घेऊन आला आहे. तू हो पुढं लौकर, आलेंच मी. ’

केशिनी “ जशी आज्ञा ” म्हणून घाईघाईनें प्रासादांत जाते व तिच्या मागोमाग दमयंतीही निघून जाते. इकडे पर्णादि, शिवाच्या पाया पडून, ‘ शंभो, शंभो ’ करीत असतो.

(५)

पूर्वांच्च दूतांना भेटण्याचें दालन :

दमयंती आणि तिची आई उच्चासनावर बसलेल्या असून उत्सुकतेनें पर्णादाची वाट पहात आहेत; त्यांच्या मार्गे पुण्या व केशिनी या दासी पंखे घेऊन उभ्या आहेत. इतक्यात पर्णादि दारांतून पुढें येतो व महादेवी व दमयंती यांस अनुक्रमे अभिवादन करतो; व हात जोडून उभा राहतो.

महादेवी सस्मित मुखानें विचारतात :

“ पर्णादा, तुझें कुशल आहे ना ! ”

पर्णादि नम्रपणें उत्तरतो: ‘ आपल्या रूपेनें कुशल आहे महादेवी.

महादेवीः—हं ! मग काय हकीकत आहे तुझी ?

प्रर्णादः—थोडक्यांत म्हणजे मी उत्तरेकडील देश हिंडलो, अनेक यात्रांमध्ये, अनेक चौरस्त्र्यांवर, अगणित बाजारपेठांत, आणि इतरही पुष्कळ ठिकाणी (दमयंतीकडे वळून) देवींचा प्रश्न टाकला परंतु कुठेही त्यास उत्तर मिळाले नाही. अखेरसि जवळ-जवळ निराशच होऊन **भांगासुरि** ऋतुपर्णाच्या अयोध्येस येऊन पोहोचलो. ऋतुपर्णाच्या राजसभेंतही माझ्या प्रश्नास उत्तर मिळाले नाही; अन् त्यामुळे मात्र मला अगदी मेल्याहून मेल्यासारखे झालं.....

दमयंती थोड्या त्रासिक आवाजाने म्हणते :

“हें बघ, तुझं चन्हाट बंद कर बरं अगोदर. काय सांगायचंयू तें चटकन् मांग, थोडक्यांत.”

महादेवी दमयंतीकडे अशा तऱ्हेने पहातात की दमयंतीने अशा वेळी न बोलणेंच बरे असें जणू त्यांना सांगावयाचें असते. दमयंतीहि गप्प बसते.

पर्णादः—पण मी अपेशी ठरावं असं ईश्वराच्या मनांत नव्हतं. देवीच्या प्रश्नाला अगदी अनपेक्षित गीतीने उत्तर मिळालं...

‘काय ! उत्तर मिळालं !’ महादेवी आणि दमयंती दोघेही अति उत्सुकतेने आणि आश्चर्याने एकदमच विचारतात.

पर्णादः—होय देवि. उत्तर मिळालं आणि तेंही इतक्या अकल्पितपणे की माझा माझ्या स्वतःवरच विश्वास बसेना.

दमयंतीः—म्हणजे असं झालं तरी काय ?

पर्णादः—देवि आपणच कल्पना करावी की अयोध्येच्या राजसभेंतही जेव्हां मला उत्तर मिळालं नाही तेव्हां माझी स्थिति काय झाली असेल. नाहीतरी पांच सहा महिने माझ्या पायांना आणि माझ्या या तोंडाला विश्रांती नव्हती..... मग अशा स्थितीत मी कां बरं जिकीरीस येऊ नये ! कुटून या भानगडीत पडलो असं मला झालं होतं त्या दिवशीं. राजसभेंतून परत गेल्यावर उद्विग्न मनानं

शरयूच्या घाटावर सायंसंधेसाठी मी गेलो. माझी संध्या नुकतीच आटोपली होती. शरयूच्या संध विशाल पात्राकडे स्थिर, दृष्टीने मी पहात होतो. त्यावेळी माझ्या समोरच असलेल्या डोहाचं पाणी इतकं स्थिर शांत होतं की आकाशात प्रतिक्षणी उमटणाऱ्या विविध छटांचं प्रतिबिंब हुबेहुब त्या जलाशयाच्या पृष्ठभागावर उमटत होतं. त्या गंभीर दैखाव्यानं माझं चित्त अगदी वेधून टाकलं होतं. इतक्यांत 'नमस्ते भूदेव ! नमस्ते गुरुजी !' असा गंभीर आवाज माझ्या कानी आला. केवढ्याने दचकलो मी ! खरंच त्या प्रसंगाचं अगदी हुबेहुब चित्र माझ्या डोऱ्यापुढं यावेळी उभं राहतंयू....

(६)

पर्णादाच्या डोळ्यांना दिसणारा प्रसंग:

“नमस्ते भूदेव ! नमस्ते गुरुजी !” हे शब्द ऐकून तो घाटावरील बुरजाच्या अगदी टोकाशी मांडी घालून बसलेला ब्राम्हण इतका दचकतो की बुरजाचा काट घट धरूनच त्याला आपला तोल सांभाळावा लागतो आणि तो विस्फारित नेत्रानी, घाबरलेल्या अस्फुट आवाजांने, व भीतीचा आवढा गिळीत विचारतो:

‘अं ! काय !’

ब्राम्हणाची ही स्थिती पाहून तो नमस्कार करणाग गृहस्थ किंचित् स्मित करतो, पण लगेच थोडासा खर्जील होऊन विनम्रपणे विचारतो—“राजसभेला कूट प्रश्न विचारणारे आपणच काय !”

ब्राम्हण किंचित् शुद्धावर येऊन विचारतो:

“होय ! कां बरं !”

ब्राम्हणासोजारीच थोड्या अंतरावर बसत तो गृहस्थ थोड्या आर्जवाच्या स्वरांत म्हणतो:

“नाहीं, मला वाटतं मी त्याचं उत्तर देऊं शकेन.”

आतां मात्र ब्राह्मण पूर्णपणे शुद्धीवर येतो; पण त्याच्या आश्रयाला, उत्सुक-
तेला आणि आनंदाला पारावार उरत नाही. तो त्या गृहस्थाकडे पुनः पुनः टक
लावून निरखून पहातो. ती त्याची ऐटबाज पगडी, पण कुरूपताच गणना होईल
असा काळा चेहरा; आणि तरीही सौंदर्याची वाण भरून काढणारा त्याच्या चेहऱ्या-
वारचा रुचाच, आणि एखाद्या ऐश्वर्यवान् माणसालाही—एखाद्या राजालाही—लाज-
विणारी त्याची जमिनीवर बसण्याची ढब, निष्ठाप अन्तःकरणाची साक्ष देणारे
आणि हृदयाचा ठाव घेणारे त्याचे डोळे, या गोष्टीमुळे त्या ब्राह्मणाचें मत एकंदरीनें
त्या माणसाबद्दल पुष्कळच चांगलें होतें. तरी तो थोड्या आश्रयाच्या स्वराजें
विचारतो:

“ काय, आपण उत्तर देणार म्हणतां ? कोण आपण ? काय करीत असतां
तुम्ही !

तो गृहस्थ शांतपणें उत्तरतो:—“ मी ऋतुपर्ण राजाचा अश्वाध्यक्ष. मला बाहुक
म्हणतात. राजसभेंत मी आपला कूट प्रश्न ऐकला परंतु तिथें उत्तर देणं प्रशस्त न
वाटल्यामुळे मी गप्प राहिलों, आपण मला पुनः तो कूट प्रश्न ऐकवित्यास मी
यथामति उत्तर देईन. ”

बाहुकाकडे निरखून पहात ब्राह्मण विचारतो:—

“ म्हणजे तुम्ही माझा पाठलाग करीत होतां की काय इतका वेळ ? ”

ब्राह्मणाचा प्रश्न ऐकून बाहुक थोडा दचकतो, पण लगेच स्वतःस सांवरून
उत्तरतो:—“ छे: ! छे: ! तसं काहीं नाहीं. इथं तुम्ही दिसलांत मग म्हटलं, यावंच
शालं उत्तर तुम्हाला. ”

ब्राह्मणही आपल्याला कांहीं संशय आला आहे असें दिसूं नये म्हणून म्हणतो :

“ वा ! वा ! योग्यच आहे तें. आम्हांला तरी अशी माणसं कुठं भेटताहेत !
एका तर मग नीट लक्ष लावून. ”

बाहुक जरा स्वतःला सांवरून बसतो व म्हणतो ‘ हं ! चालूं या ! ’

ब्राम्हण बोलू लागतो; तो जणू बाहुकाळाच उद्धेगून बोलतो आहे असा त्याचा आविर्भाव असतो, व त्याची नजर बाहुकाच्या प्रत्येक हालचालीवर सिळलेली असते; आणि आपल्या प्रत्येक वाक्यागणिक बाहुकाच्या चेहऱ्यावर होणाऱ्या भावनांच्या छटांची ये जा जणू तो तत्परतेने न्याहाळत असतो. :—

“ मला एकटीला वनांत निजलेली टाकून, प्रिया, आपण कुठं गेलांत ? माझी निहा, आपण जाणतांना ! भागापलीकडे माझं तुझ्यावर प्रेम आहे असं म्हणतां म्हणतां, प्रिया, मला ठकवून आपल्याच्यानं जाववलं तरी कसं ? आपण माझं अर्धवस्त्र फाडून नेलंत, उरलेलं अर्धच मी अजून नेसून आहे. प्रिया, दुःखानं मी अहोरात्र जळते आहे. माझ्या अश्रूंना सळ नाही. नाथ, माझ्यावर आपण दया नाही का करणार ! ”

ब्राम्हणाच्या तोंडचे शब्द ऐकतां ऐकतां बाहुकाचें नेत्र अश्रूंनीं भरून येतात, त्याची मान सारलीं वळते; पहिला रुचाच जाऊन त्याची कंथरच जणू सच्चं लागते. दुःखाच्या आवेगानें तो वाकूं लागतो, व त्यामुळें त्याला एका हातानें जमिनीचा आधार घ्यावा लागतो. त्याचा चेहरा दीन होतो. समोरचा ब्राम्हण आपल्याकडे निरखून पहात आहे याचें त्याला भान रहात नाही. ब्राम्हण अधिकच आवेशानें आणि सार्द्रं सकंठ आवाजानें बोलू लागतो. :—

“ माझ्या प्रश्नाचें आपण जरूर उत्तर द्यावं. धर्मज्ञ असूनही आपण पतिधर्म कां पाळत नाही ? मला आपण वाऱ्यावर कशी सोडलीत ? माझं संरक्षण किंवा पोषण आपण कां करीत नाही ? आपण सूज्ञ, कुलीन आणि दयाळू अहांत; आणि असं असूनही माझ्याशींच कांही असा निर्दयपणा केलांत ? पण मी आपल्याला तरी कां दोग देऊं. माझंच कपाळ फुटकं हेंच सरं ! ”

आतां मात्र बाहुकाच्यानें अगदीच राहवत नाही. तो दोन्ही हातांनीं आपले तोंड झाकून घेऊन मोठ्यानें एक हुंदका देतो आपलें बोलणें परिणामकारक होत आहे हें पाहून तो ब्राम्हण अधिकच नेटांनं बोलू लागतो.

“ दया हाच सरा धर्म हें आपणच मला शिकविलंत ! मग माझ्यावरच कां बरं आपण इतके निष्ठुर झालांत ? नाहीच कां आणण माझ्यावर दया करणार ! जगूं तरी कशी मी मग !

ब्राम्हणाला मध्येच अडवून बाहुक दानितेने म्हणतो :

“नको! नको ब्राम्हणा मला असा छळूस ! झालं नाही कां तुझे अजून ?”...

ब्राम्हण थोडासा राग आल्याचा आव आणून म्हणतो : “ वाः ! ग्यूप भेटलात राव ! अहो, प्रश्नच ऐकून ध्यायला तयार नाही तुम्ही, अन् म्हणे उत्तर देणार !.....”

बाहुकः—“ म्हणजे ! अजून राहलं आहे की काय काही !

ब्राम्हणः—“ तसं राहल नाही म्हणा विशेष. हं ! मग काय उत्तर आहे तुमचं !

बाहुक, स्वतःला सांवरण्याचा प्रयत्न करीत उत्तरतोः—

“ कुलानि स्त्रिया कोणत्याही संकटांनी आपला धीर खचू देत नाहीत. आत्म-हृत्येपासून स्वतःला वाचवून त्या खरोखरच स्वर्गाचं साधन करून ठेवतात. अनिवार्य विरहामुळे त्या पतीवर रागावीत नाहीत, किंवा वैतागूनही जात नाहीत. पतिव्रता स्त्रिया पातिव्रत्याच्या कवचाने आपल्या प्राणांचं रक्षण करताना.....”

इतका वेळपर्यंत बाहुकाचा आवाज थोडा कटोर असतो परंतु भाषणास थोडा सडं पडल्याबरोबर त्याचें हृदय भरून येतं, व तो सद्गदित कंठाने म्हणतो :

“ सर्वस्वाला नागवला गेल्यामुळे तो दिङ्मूढ झाला. असल्या बेभान स्थितीत त्यानं तिचा त्याग केला; त्या वेड्यावर तिनें रुपाकरून रागावूं नये. मोठ्या आशेनें पक्षी धरावयास टाकलेठें एकच एक वस्त्र नाहीसं होण्याचा प्रसंग अजून तिच्या आठवणीतून गेला नसेल. संकटांनीं मांचावल्यामुळे त्याच्या हातून जर काही अपराध घडला असेल तर तिनें त्याला क्षमा करावी. राज्यभ्रष्ट, तेजोहीन, संकट-अस्त आणि क्षुधित अशा स्थितीत त्याच्या हातून नकळत घडलेली चूक तिनें क्षम्य मानावी. प्रीतीला अक्षम्य असं काय आहे !.... .”

हें बोलणं संपताक्षणीच बाहुक डोळे पुशीत पुशीत घाईनें उठतो व भराभर चालूं लागतो.

ब्राह्मण प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्यांत दंग झाल्यामुळें प्रथम ही गोष्ट त्याचें लक्षांत घेत नाही. परंतु मग तो एकदम दचकून उभा राहतो व बाहुकांस मोठ्यानें हांकां नाहूँ लागतो :—

“ बाहुक ! बाहुक ! अहो बाहुक ! ”

परंतु बाहुक अंधारांत गडप होतो.

(७)

पुनः पूर्वांचेच दालन.

दमयंती महादेवी आणि दासी आपापल्या पदरानें गालावर ओघळलेलें अश्रू पुशीत असतात. पर्णादही सांझावरील उपरण्यानें आपल्या गालावरील अश्रू पुसतो व त्याच उपरण्यानें वारा घेऊं लागतो.

दमयंती—“ पर्णादाला विचारते पण पर्णादा तूं त्याचा पाठलाग कां केला नाहीस ? ”

पर्णाद—“ त्याचा पाठलाग करायची मला विशेषशी गरज भासली नाही. कारण बाहुकानें स्वतःच मला सांगितलं होतं कीं तो ऋतुपर्णाचा सारथी आहे. त्याच्या विपर्यां इतर माहिती काढायला एवढा पत्ता मला पुरे होता.... ”

दमयंती—“ पण पर्णादा तूं त्याला एवढ्यावरच सोडायला नको होतंस ? ”

पर्णाद—“ देवि पण मी कुठला, कोण, हें मला लपवायचं होतं ना ? मी त्याची पाठ पुरविली असती तर त्याला माझा खास संशय येता, अन् मग त्याच्या प्रश्नांना उत्तर देतां देतां माझी तारांबळ उडाली असती. आणि देवि, आपली सेवा माझ्याहातून बरोबर झाली नसती..... ”

महादेवी—“ पर्णादा, तुझं वागणं शहाणपणाचं होतं यांत संशय नाही... .. बरं पुढं काय केलंस तूं. ”

पर्णाद—“ पुढें गुप्तगणें मी बाहुकाविषयीं माहिती मिळविली. ती अशी— बाहुक हा अश्वविद्येत निष्णात आहे असं पाहून ऋतुपर्णानं त्याला आपल्या पदरी

ठेवलं, कारण ऋतुपर्णाला वायुगतीनें रधांतून प्रवास करण्याची फार आवड आहे. अर्धशास्त्र, शिल्पविद्या, कलाकौशल्य आणि पाकशास्त्र यामध्येही बाहुक प्रवीण आहे. तो मला तरी अगदीं कुरूप वाटला; शिवाय त्याचा एक हातही आंखुड आहे. ”

हे ऐकून दमयंतीच्या चेहऱ्यावर विषाद, चिंता आणि संशय यांच्या छटा एकामागून एक अशा येऊन जातात; आणि शेवटीं विषादाचाच जोर झाल्यामुळे ती एक सुस्कारा सोडते व दानपणानें आपली मान सालीं घालते; त्यावेळीं तिच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहतात. त्याकडे पाहून दुःस्मित स्वरानें पर्णाद पुढील हकीकत सांगूं लागतो:—

“ बाहुकाच्या हातासालीं वार्षेय आणि जीवल असें दोन सारथी आहेत. ”

दमयंती:—काय वार्षेय ऋतुपर्णाकडे आहे ! आमचा वार्षेय तर नाही ना तो ? ”

पर्णाद:—“ होय देवि आपलाच वार्षेय तो, पण त्याच्याकडून मला इतकंच कळलं की वार्षेयानंतर थोड्याच दिवसांनी बाहुकही तिथे आला. ऋतुपर्णाचा जुना सारथी जो जीवल त्याच्या तोंडून मात्र बाहुकाविषयींची एक विचित्र गोष्ट मी ऐकली.....”

दमयंती:—(उत्सुकतेनें विचारते) “ कसली गोष्ट ! ”

पर्णाद:—“ रोज दिवसभराचं काम झालं, अन् संध्याकाळ झाली की बाहुक आपल्या घासमोरच्या आंगणांत बाज घालून चिंतामग्न असा बसलेला जीवलाला दिसे; आणि दररोज तो एकाच चिंतानें बाहुकानें म्हटलेलं करुण गीत ऐकी. तें गीत असें. (पान ५६ पहा.)

पर्णादानें म्हटलेलं तें गाणं ऐकून महादेवी आणि दमयंती या दोघीचेही कंठ दाटून येतात, आणि दमयंती महादेवीकडे वळून म्हणते.

“ आई हे गीत ऐकून माझा तरी संशय साफ फिटला. आमच्या परिस्थि-
तशी किती तंतोतंत जुळतय हे अनुभवाशिवाय असले बोल निघत नसतात..”

महादेवीः—अगऽ पण भीमे, अशी आशेच्या आहारी जाऊं नकोस. पर्णादाला काय सांगायचं आहे तें तू ऐकून घेशील की नाहीं सगळं ! हं पर्णादा, चालू दे तुझं !...”

पर्णादः—“ जीवलानं बाहुकाला एक दिवस विचारलं की तूं असा रोज संध्याकाळीं कुणासाठीं शोक करीत असतोस ? बरेच आडेवेढे घेतल्यानंतर बाहुकालं जीवलाला पुढील आख्यायिका सांगितली.

“ एका महान् पनिघनेची एका मूर्खाशीं जन्माची गाठ पडते. त्याच्या मूर्ख-पणामुळे खडतर वनवासाचा प्रसंग आला तरी त्याच्या सेवेतच रगर्गा मानून ती त्याच्याचरोबर अनेक कष्ट सोसते. पण हा मूर्ख मनुष्य मात्र एका भयंकर अरण्यांत तिला एकटीला टाकून चालता हेतो. आणि नंतर मात्र, आतां तेंचें कसे झोईल अशा विचारानें शोक करीत बसतो. आपल्या माणसांची किंमत तीं गमावल्यावरच आपल्याला कळते हेंच खरं. ”.....

दमयंतीः—“ आई, आतां तरी माझं म्हणणं पटलं का तुला ! ”

महादेवीः—“ भीमे या दर्शनी साम्यानं आपल्या मनाला भुळवू देऊं नकोस. या अभाट संसारांत सारखेसारखे दिसणारे असें कितीतरी प्रसंग प्रत्यही घडत असतात. या आख्यायिकेतला प्रसंग तुमचाच आहे असं आपण एकदम कसं बरं म्हणूं शकूं ! चारी बाजूंनीं विचार करूनच काय तें ठरवलं पाहिजे,..... (पर्णादाकडे वळून) पर्णादा, तुझ्या दुशारीचं तुझ्या गुणांचं योग्य चीज कसं कसं करावं हें मला कळेनासं झालं आहे ...”

दमयंतीः—(सद्गद्गित कंठानें), पर्णादा तुझ्या उपकारांची फेड माझ्यानं जन्मोजन्मी तरी होणं शक्य आहे का ! आज तूं मला माझे पंचप्राण परत केलेस; चांधी मी कशी उतराईं होऊं ? माझ्या या गळ्यांतल्या कंठ्यानंच तुझी संभावना करणं मला प्राप्त आहे. या निर्धन, निराधार, दीन खीवर तूं दया कर. कुल मा कुलची पाकळी म्हणून या कंठ्याचा तूं स्वीकार कर. माझ्या प्रियतमाची मला माफी झाली तर तुझं घर मी सोन्यानं भरून टाकीन.....”

पर्णाद—“ देवि, उपकारांची गोष्ट कशाला ! आपली सेवा घडणं हें मी माझं महद्भाग्य समजतां. आपली रूपा हेंच माझं धन.....”

दमयंती आणि पर्णाद बोलत असतात येवढ्या वेळानं महादेवी खुणेंनं सुवर्णमुद्रिकांनी भरलेलें एक ताट आणवितात; आणि तें आल्यावर पर्णादाला उद्देशून म्हणतात.

“पर्णादा हें ताट तुझंचआहे; याचा तूं उदार मनानं स्विकार कर; तुझ्या उपकारांची फेड आमच्यानं होणं शक्य नाहीं.. जा, आपल्या आईबापांची भेट घेऊन त्यांना सुखी कर; आणि तुझ्या वाटेकडे डोळे लावून बसणाऱ्या तुझ्या सहचरीचं सात्वन कर. तुझा संसार निर्विघ्न असो...”

(पर्णाद जातो.)...

(८)

सकाळची वेळ असते. दमयंतीच्या दालनाच्या बाहेरच्या ओसरित सूर्य-प्रकाशाचा एक झोतच्या झोत आलेला दिसत असतो. दमयंती एका उच्चासनावर झाली पाय सोडून बसलेली असते. त्याच उच्चासनावर तिच्या बाजूलाच इंद्रसेना नुकतीच स्नान करून येऊन बसलेली असते; तिनें कपडे केलेले असले तरी तिचे केस अस्ताव्यस्त असतात, आणि ते नीटनेटके करण्यांत आणि आपल्याशीच गाणं गुणगुणण्यांत दमयंती दंग असते. इंद्रसेना तिच्या वयाला शोभेल अशाच मोकळे पणानें आपल्या आईकडे मधून मधून टक लाऊन पहात असते. काहीं अंतरावर केशिनी पंखा घेऊन उभी असते; आणि तिच्या जवळच तिचा हात अगदी आपलें पणानें धरून इंद्रसेने उत्सुक मुद्रेनें उभा असतो. त्याचं स्नान व पोषाक्ष वगैरे झालेला असल्यामुळें तो बाहेर झेळायला जाण्यासाठी जणूं अर्धीर झालेला असतो. त्याची नजर दमयंती आणि इंद्रसेनेवर सिळलेली असते, तरी तो मधूनच वर तोंड करून केशिनीकडे पाहतो व पुनः आपली नजर इंद्रसेनेवर स्थिर करतो.

इंद्रसेनेचे केस वळवून झाल्यावर दमयंती तिच्या कपाळी कुंकू लावते व चंतर तिला हातानीच थोडेसे दूर धरून तिचा चेहरा उजेडाकडे करते; आणि इंद्र-

-सेनेच्या निष्पाप, मुग्ध सोदर्याकडे तिचे वत्सल हृदय ओढलें जाऊन ती इंद्र-सेनेला आपल्या हृदयाशी घेऊन तिचे पटपट मुकें घेते, आणि स्मितमुखानें इंद्र-सेनेकडे पहाते. इंद्रसेना मोठ्यानिं हसूं लागल्याचरोबर दमयंतीही हसूं लागते व इंद्रमेन-केशिनीही साथ करितात. पुनः दमयंती इंद्रसेनेचें मुकें घेते व तिला सोडून देऊन मुदित अंतःकरणानें म्हणते.

“ जा हं बाळ ! खेळा हं आतां माझ्या राजा ! ”

तिचें हें बोलणें संपतें न संपतें तोंच दारांत सुदेव उभा असलेला दिसतो. त्यानें अंगांत एक बागचंडी घातलेली असते; त्याचं धोतर गुडघ्याच्या थोडें खालीं आलेलें असतं; त्याच्या खांद्यावर एक उपरणं असतं; डोक्यावर एक पगडी व कानांत एक भिकवाळी असते; कपाळाला उभं गंध शोभा देत असतं. अन् डोक्यांवरून हा ब्राह्मण साधासुधा नव्हे हे सहज ओळखूं येण्यासारखें असतं; त्याची मुद्रा सज्जन असते; तो सस्मित मुखानें दारांत उभा असतो. सुदेवाकडे लक्ष जातांच दमयंती उच्चासनावरून उठून उभी राहते व अर्धवट थट्टेच्या आगि अर्धवट आर्जवाच्या स्वरांतः “ यावं यावं महाराज...”

सुदेव थोडा जवळ आल्यावरः—“ अगदी बहिणीच्या इथं घायला देखिल बोलावणं लागतं ना ! ” असं ह्मणून दमयंती जवळच असणाऱ्या दुम-या एका उच्चासनावर बसण्याची सुदेवाला खूण करते. बसतां बसतां सुदेव म्हणतो.

“ तसं नव्हे देवि, पण माझ्याही मागं संसार आहे ना ! ” लटक्या राग दाखवून दमयंती ह्मणतेः

“ तेंही खरंच ! आतां आमची कशाला आठवण होईल तुला. ” हें वाक्य दमयंती इतक्या ठसक्यानें बोलतें कीं त्यांतली खुबी लक्षांत आल्यामुळें सुदेवाला खुद्दकन हसूं आल्याशिवाय रहात नाही, आणि आपल्याला तिनें पार हरविलें असें दाखवून तो तिला कोंपरापासून हात जोडतो व म्हणतोः—

“ भले ! बाईसाहेब आज अगदीं मला बोलूच घायचं नाही असं ठरविलेलें दिसतं आहे आपण ! ”

लग्नेच मूळ विषयावर थावं अक्षा प्रकारचा गंभार चेहरा करून दमयंती म्हणते:—“ मग मी तुला मांगितलं होतं त्थ काभाचं काय शालं ? ”

सुदेव:—“ पर्णादाकडून त्याला माहित असलेली सगळी माहिती मी मिळविली. ”

दमयंती:—(उरसुकतेनें) “ मग तुझं काय मत आहे ? ”

सुदेव:—“ बाहुकाच्या आणि तुमच्या प्रसंगांत साम्य आहे खार; पण बाहुकाच्या कुरुपतेचं काय ? ”

दमयंती:—“ सुदेवा, अरे रे तुझ्या कसं लक्षांत येत नाही की आपल्याला कोणी ओळखून आपला अधिकच अपमान करूं नये म्हणून त्यानी हे नाटक केले असवं ! ”

सुदेव:—“ तुमच्या म्हणण्यांत जरी पुष्कळच तथ्य असलं तरी बाहुक म्हणजेच नलराज हे आपल्याला नव्ही कसं ठरवितां येईल ? ”

दमयंती:—“ आहे ! सुदेवा, त्यालाही मार्ग आहे. पण तो तुम्हाला पटेल का नाही कुणास ठारुक. ”

सुदेव:—“ तो कोणता मार्ग देवि ! ”

इतक्यांत महादेवा दारांत आलेल्या असतात आणि त्यानी हे वाक्य ऐकलेले असते; त्या थोडाशा रागानेच दमयंतीकडे पहात सुदेवाला उद्देशून म्हणतात.

“ ठारुक आहे मला तो मार्ग..... ”

दमयंतीजवळ बसून तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत “ सुदेवा, आमच्या मीमिचिं किनई डोकं फिरलंय अगदीं आतांशा..... ”

दमयंती:—(आर्जवयुक स्वगनें) “ अग पण आई, मी काय म्हणते ते तर कळू दे त्याला. ”

महादेवी:—“ हं ! बरं चालूं या. ”

दमयंती:—“ सुदेवा, इथून आयोध्यानमरी किती दूर आहे ! ”

सुदेव—“ शंभर योजनाहून कमी खास नाही. ”

दमयंती—“ सुदेवा, तुला हें ठारूक आहे ना को इहलोकीं तरी नलराजा-
इतका अश्वविद्येंत प्रवीण दुसरा कोणी नाही. ”

सुदेव—“ अजून तरी दुसऱ्या कोणाचें नांव मी ऐकलें नाही. ”

दमयंती—“ आतां बाहुकानें बर्णिलेला आणि आमचा प्रसंग यांत पुष्कळ
साम्य आहे हे तुला कबूल आहेच. मग आपण असं करूं. बाहुकाला एका दिवसांत
इथें रथानें वायला भाग पाडूं; अन् तो जर येऊं शकलाच तर बाहुक म्हणजेच
नलराजा हें आपोआपच सिद्ध होईल. कारण नलाशिवाय इतकें अंतर एक दिव-
सांत कापणें दुसऱ्या कुणालाही शक्य नाही ! काय ! ”

सुदेव—“ तुम्ही म्हणतां हें कांही चूक नाही. पण हें होणार कसं ! ”

दमयंती—“ कसं तें दूतांच्या दालनांत सांगित. कारण तें गुप्त ठेवणेंच
इष्ट आहे. ”

(९)

दूतांचे दालन

सुदेव—“ काय बोलतां आहां तुम्ही हें देवि. तुम्हीच बोलतां आहांत म्हणून
बरं. दुसरा कोणी असता तर त्याची मी गर्दनच उडविली असती. ”

महादेवी—“ बव भीमे, पटले ना. आतां तरी मी काय म्हणत होते तें ! ”

दमयंती—“ सुदेवा, मी हे सुखासुखी का म्हणते आहे ! पण मी तरी
काय करूं रे ! माझ्यानं रद्दावत अतां. इकडची कांहीच बातमी नव्हती तंवर निरा-
शेनं कपाळाला हात लावून बसणंच भाग होतं. पण या अंधूक आशेनं, या आशा-
निराशेच्या ओढाओढीत माझ्या गळ्याला फांस बसतोय. जीव कासार्वसि होतो रे ! ”

सुदेव—“ पण देवि, असं भलतंच धाडस करून कसं बरं चालेल ! ,’

दमयंती—“ सुदेवा, कसं रे तुला पटवूं ! प्राणांपेक्षाही ज्यांचं मोल मला
जास्त आहे त्यांच्यासाठी कोणतं धाडस मी करणार नाही ! सुदेवा, तुम्ही कधी

कुणावर माया केलीच नाहीत करे ! आपले पांची प्राण ओवाळून टाकावं असें तुम्हांला कधीच कुणाबद्दल वाटलं नाही करे !.....(थोडेंसें थांबून दमयंती सुदेवाकडे टक लावून पहाते. सुदेवाची नजर खाली वळते. दमयंती पुनः बोलू लागते.)... ..“ साहसानंच श्री मिळते म्हणतात मग माझ्या सौभाग्यासाठी एकांद साहस करायला मी कां बरं मागें पुढें पहावं ! ”

सुदेव—“ दंवि, हें जरी खरं असलं तरी लोकापवादाकडेही आपल्याला जरा पाहलं पाहिजे. ”

दमयंती—“ लोकापवाद ! हं ! जिच्या सर्वस्वाचा नाश झाला आहे तिला लोकापवादाची कसली भीति दाखवितोस ! अन् आज तरी काय लोकं मला नांव ठेवत नसतील ! ज्यांना रूप नसेल त्यानींच आरशांत पहावं, अन् ज्यांची मन जिन्याप नसतील त्यानीच लोकनिंदेची भीति बाळगावी...”

महादेवी—“ तुझं तत्वज्ञान जरी खरं असलं तरी आपल्याला या जगात राह्यंभू ना ! ”

दमयंती—“ या असल्या जिण्याचा वीट आलाय मला अगदी, लोकर निरोप मिळेल तर बरं. ”

महादेवी दमयंतीच्या तोंडावर हात ठेवत म्हणतातः—

“ असं बोलू नये बाळ ! असा कां बरं त्रागा करावा माणसानं. दमयंती महादेवीच्या कुशीत शिरून एकदोन हुंदके देत असते. त्यावेळी सुदेव विचारतोः—

“ अन् समजा देवि, बाहुक म्हणजेच नलराजा असला, तरी तुमचा निरोप ऐकून त्याची काय बरं स्थिती होईल ! अन् राजाच्या मनानं तुमचा निरोप खराच मानला तर केवढा बरं घात होईल ! संशयाची मुळं फार खोल जातात बरं ! ”

दमयंतीः—(सटक्यानं तोंड वर करून अगदी दीनतेनें म्हणते.)

“ सुदेवा, नको माझा अंत पाहूं. माझ्या या भिऱ्या मनाला अधिकच भिववूं नकोस. जा, जा, सुदेवा माझं भिन्नं मन माघार घेत नाही. तंवरच निघून जा. माझ्या आयुष्यातील एकच एक सुवर्णसंधि गमावूं नकोस. आपल्या लाडक्या भीमेचं सौभाग्य तिला परत मिळवून दे.....”

सुदेवः—“ भगिनी, तइयासाठी मी काय करणार नाही ! हा नियालेंच बघ ! ”

सुदेव दोघीनांही प्रणाम करून निवून जातोः आणि मग दमयंती आईकडे वळून लाडिकपणानें व थोडेंतें घाबरून म्हणतेः—

“ अन् आई, तूं हें बाबांना कळूं देऊं नकोस हं अगदीं माझ्या गळ्याची शपथ ! ”

महादेवीः—“ भीमे, तूं किनई अजून पहिल्यासारखीच हट्टी आहेस बघ. आपलं तेवढं सगं; हो ना ! ” असं म्हणतां म्हणतां महादेवि प्रेमानं दमयंतीची हनुवटी आपल्या हातीं घेतात व वत्सलतेनं तिचें चुंघन घेतात.

(१०)

अयोध्या नगरी

ऋतुपर्णाच्या राजवाड्यांतील एक दालन. एका उच्चासनावर लोडाला टेकून ऋतुपर्ण बसला आहे. त्याच्या मागे एक दासी उभी असून ती त्याला बारा घालीत आहे. त्याच्या समोरच थोड्या अंतरावर दुसऱ्या एका उच्चासनावर पूर्वीच्याच वेळांत सुदेव बसलेला आहे.

ऋतुपर्णः—“ काय सुदेवा, इकडे कोणीकडे ! ”

सुदेवः—(नम्रपणें) “ काही नाही सहज आलो होतो इकडे. म्हटलं आपली भेट घेतल्याशिवाय कसं पुढं जायचं ! ”

ऋतुपर्णः—“ तुमच्या कुंडिनपूरची कशी काय हालहवाल ! ”

मीमराजा खुशाल आहे ना ! अन् कायरे त्या नलाचा कांही पत्ता आहे कारे ! कारण नलाचा साराथि जो वाण्णेंय त्यानं मला सांगितलन् कीं नलानं जुगारांत सारं राज्य गमावलं अन् आतां कुठं तरी तोंड लपवीत फिरतो आहे. सरंच माणसांची बुद्धी कधीं अन् कशी फिरेल कांहीं सांगवत नाही बाबा. ”

सुदेवः—(साश्रयं मुद्रेणं) “काय ! वाष्ण्य आपणांकडे आहे ! चला बरं साळं ! बाकी गुणांचं चीज रसिकांकडूनच होणार म्हणा.”

सुदेवाचं शेवढचं वाक्य आपल्यालाच उद्देगून आहे हें जाणून ऋतुपर्ण किंचित् स्मित करतो. व अधिकच मोकळेपणानें सुदेवास म्हणतो. “बरं का सुदेवा ! मी एक नवीन अश्वध्यक्ष नेमला आहे. त्याचं नाव बाहुक. त्याची अश्व-विद्येची बढाई ऐकून साचित् कुणालाही हसूं येईल. म्हणे एका दिवसांत शंभर्गवर योजने मी तुम्हाला नेऊं शकेन. म्हणाथं या ऋतुपर्णाशी गांठ आहे. वेळेवर नेलं नाही तर डोकेंच उडवीन... ..तसं म्हटलं तर मनुष्य मोठा गुणी दिसतो हें इतरही पुष्कळच कला त्याला अवगत आहेत (जग धाबून, काहीं विनोद सुचल्या-सारखें करून)...अन् कारे सुदेवा, विद्या अन् लक्ष्मी यांचं वांकडं आहे म्हणतात, तसं गुण आणि रूप यांचेही पटत नाही की काय ?

असें म्हणून ऋतुपर्ण स्वतःशीच मोठ्य नें हंसतो.

सुदेवः—“आपलं म्हणणं माझ्या नाही ध्यानांत आलं !”

ऋतुपर्ण—“अरे, त्या बाहुकाबद्दलच बोलतोंय मी. इतका गुणी मनुष्य पण रूपाबद्दल अगदी विचारूं नकोस. रूप तर नाहीच पण पुन्नां एक हातही आंखुड आहे राजश्रीच”

ऋतुपर्ण पुनः मोठ्यानें हंसतो. सुदेव गंभीरपणें उत्तरतो.

“रूपांत काय आहे राजा ! खरं सौंदर्य गुणांतच असतं. शिवाय गुण मिळ-पणं माणसांहाती असलं तरी रूपाचा बोल मात्र देवालाच लागूं शकेल”

ऋतुपर्ण—“खरं आहे सुदेवा, खरं आहे...”

सुदेव—“आणि राजन्, बाहुकाची परीक्षा आपल्याला पहायचीच आहे. म्हणतां तर तशी सुसंधीही आनी आहे असं म्हणायला कांही हरकत नाही.”

ऋतुपर्ण—“कसली सुसंधि सुदेवा बोल, लवकर बोल !”

सुदेव—“आपल्याला ठाऊक नाही राजन्, दमयंतीनें दुसरं स्वयंवर मांडलं आहे तें !”

ऋतुपर्णः—(आश्चर्याचा धक्का बसल्याप्रमाणे) “ काय सुदेवा भलतंच काही तरी बोलतोस ! अरे जिनें प्रत्यक्ष लोकपालांनीं टाकून नलाला वरलं ती काय पुनः स्वयंवर करून एसाया यःकश्चित् भूपालाच्या गळ्यान माळ घालणार आहे ! उगाच आपली थाप द्यायची म्हणजे काय ! थट्टेला तरी काही ताळ-िंच असावा. ”

सुदेव—“ राजन्, आपली थट्टा करून मृत्युला कोण बोलवणं करील ! मासें प्राण मला अजून नकोसे झाले नाहीत ! आपण मला ममतेनें वागवतां म्हणून आपलं प्रिय व्हावं असं मला सहाजिकच वाटलं ! साऱ्या भरतवर्षांतल्या राजांनी कुंडिनपुगांत केवढी दाटी केली आहे. अन् अजून आपण इथंच. तरी मला शंका आलीच होती की आपल्याला बहुतेक या गोष्टीची गंधवार्ताही नसेल.. (जरा थांबून).. असो मासं कर्तव्य मी केलं. आपले आपण मुखत्यार आहांत.. ”

ऋतुपर्णः—“अरे पण सुदेवा, स्वयंवर आहे केव्हां हें ! तर तूं सांगितलं नाहीस ”

सुदेव—कुंडिनपुगाहून निघून उद्यां मला चार आठवडे होतील. स्वयंवर-ाच्या वेळेची मुदत बरोबर उद्यांच संपणार आहे. ”

ऋतुपर्णः—“ काय ! इतकी जुनी बातमीही आम्हाला कळू नचे हं ! आमचे हेर काय शोपा घेत आहेत ! आणि भीमानं तरी आम्हालाच खड्यासारखं कां बरं वगळावं ! भीमाला म्हणावं ऋतुपर्णाशी असं अकारण वैर करणं बरं नव्हे... असो. जा तूं सुदेवा ! तुझं कुशल असो. मासं हें काम फत्ते झालं तर तुला कमीत-कमी दोनचार गावांचा राजाच करीन. ”

सुदेव—“ राजन्, आपली रूपा असल्यांवर मला काय कमी आहे ! बरं आहे. मां येतो तर शुभास्ते पंधानः संतु ! ”

सुदेव जाताक्षणाच ऋतुपर्ण म्हणतो “ कोण आहेरे तिकडे ! ” एक हुजऱ्या समोर येऊन प्रणाम करून उभा राहतो. त्याला ऋतुपर्ण म्हणतो. “ जागे, अन्वाध्यक्षाना घेऊन ये लवकर. ”

हुजऱ्या गेल्यावर ऋतुषर्ण आरल्याशींच विचार करीत बसतो; तो मध्येच ह्यातावर हनु ठेऊन विचार करीत बसतो; मधूनच रागागगानें आजूवाजूला पहात मिशीला पळि घालूं लागतो; मध्येच सुखद विचारांत गहून गेल्यामुळें त्याच्या चेहऱ्यावर स्मित झळकतें. चिंता, क्रोध आणि आनंद यांचा हा लपंडाव त्याच्या मनः-प्रांगणांत चालूं असतो; आणि या धावत्या विकारांच्या पळत्या छायांची द्रुतकडिा त्याच्या मुखार चाललेली कुणालाही दिसण्यासारखी असते. त्या ऋतुपर्णाच्या मनाच्या चंचल अवस्थेकडे पहात आणि आपल्या मनाशीच त्या मजेदार दृश्याचा आनंद उपभोगीत किंचित् सस्मित मुखानें एक दासी ऋतुपर्णाला वारा घालीत असते. मध्येच तिच्याकडे वळून रागानें पहात ऋतुपर्ण उद्गारतो.

“ए बया! मघापासून पहातोय मी, नुसती पुतळीसारखी उभी आहेस. वारा कोण घालील तुझा काका? किती ऐदी झाले आहेत नोकर तरी!....”

ती दासी म्हणजे सहनशीलतेची खरोखरीच पुतळी असते की काय कुणास टाऊक; एखादं माणूस उगीचच रागावलं आहे अतं टाऊक असलं आणि त्याला आणखीनच चिडवायची आपली इच्छा नसली म्हणजे त्या प्रसंगाची मजा वाटून आपण जसें स्वतःशीच थोडेसें स्मित करतो तसें स्मित करून ती दासी पुनः वारा घालूं लागते. राजाचें मनावर आतां चिंतेचा पगडा बसतो. तो दासीकडे वळून तिला विचारतो:—

“कां ग! हा बाहुक नेईल का मला शंभर योजनें एका दिवसान ?”

दासी कांहीच न बोलल्यामुळें राजा पुनः विचारांत गहून जातो. मध्येच तो स्वतःशीच पुटपुटतो “बाहुक जर मला नेऊं शकला तर काय बंधन येईल?”

इतक्यांत बाहुक समोर येऊन प्रणाम करून उभा राहतो; त्याच्या मडे पाहून ऋतुपर्ण लाघवी स्वरानें बाहुकास म्हणतो.

“यावं यावं अश्व्याध्यक्ष. सरंच बाहुका, तुझ्या गुणांनी तूं मज्याकडे दिवस जास्तच जास्त प्रिय होत चालला आहेस. कुटून रे पैदा केलेस ही गुणधर्मांनी हेनी ?”

बाहुक नम्रपणे उत्तरतो:—“ आपल्यासारख्या गुणज्ञ राजांच्या पदरी मला रहायला मिळालं हें मी माझं महद्भाग्यच समजतो.....!

ऋतुपर्ण:—“पण बाहुका, आतां मात्र तुझ्या परिक्षेची वेळ आली आहे हां!”

बाहुक:—“ महाराजांनी आज्ञा मात्र करावी. ”

ऋतुपर्ण:—“ ठीक आहे! आजच्या सूर्यास्ताच्या आंत आपल्याला कुंडिनपुराला गेलं पाहिजे. कुंडिनपुराचं नांव ऐकतांच बाहुक क्रेवळ्यानें तरी दचकतो. तें पाहून इतक्या दूरच्या नगरीचें नांव ऐकल्यामुळेच बाहुक घाबरला असें वाटल्यामुळे ऋतुपर्णाचा पारा थोडा चढतो. पाहूं आतां तुमच्या कुशारक्यांत किती तथ्य आहे तें जर का उद्यां दमयंतीचं स्वयंवर चुकलं तर या ऋतुपर्णाशी गांठ आहे. (दमयंतीचं स्वयंवर’ हें शब्द ऐकून बाहुकाचा चेहग पार उतरून जातो. तो विवर्ण चेहरा पहाताच ऋतुपर्ण फारच चिडून जातो; व एकदम उसळून म्हणतो):— कां ! आतां कां तोंड बंद झालं ! दहा दहा हात बाता मारतांना लाज नाही वाटली ! दहा हजारांचं वेतन फुकट मिळत नसतं; वेळी त्याला प्राणांचं मोल द्यावं लागतं.....!”

ऋतुपर्णाचं त्राण्याचं बोलणं बाहुकाला लागतं; आणि तो करारी मुद्देनें आणि स्वाभिमानपूर्ण स्वरानं उद्गारतो.

“ महाराज असं अविचारीपणानं बोलणं आपल्यासारख्या महाभागाना शोभत नाही. परीक्षेची वेळ आल्यामुळे मी घाबरून गप्प बसलों असं नव्हे. परन्तु दमयंतीसारख्या जगद्विख्यात साध्विनिं पुनः स्वयंवर आरंभिलं हें ऐकून मी क्षणभर दिड्मूढ झालों ! तें असो. मला त्या गोष्टीशी काहीच कर्तव्य नाही. अश्वशाळेतले उत्तम अश्व शोधून मी रथ जोडून आणतों, आपण मात्र तयार असावे ! ..”

बाहुकाचें हें शब्द ऐकून राजाला खरोखरीच आनंद होतो. व तो समजावणीच्या, सलगीच्या स्वरानें म्हणतो:—

“ बाहुका माझं बोलणं तूं मनावर घेऊं नकोस. माझा चंचल स्वभाव तुला माहित आहे ना ! अन् आपल्या माणसावर असा राग धरणं चांगलं नाही. तुझ्या

गुणांची मला पारस का नाही! उगाच तुला जरा चेतवावं म्हणून तसें चोललों मी !.....”

बाहुकः—“ महाराज, आपण सहजच बोललांत पण माझ्या मात्र उरीं घाब लागला असो. आतां होईलच माझी परीक्षा. पण महाराज, गगीर्षांच्याही शब्दाला मोल असतं हें आपल्याला दिसून येईल. अन् तें मोल तरी किती भयंकर असतं; एकेका शब्दगर्णाक त्यांना आपले प्राण वेंचावे लागतात !”

ऋतुपर्णः—(त्याच्या चंचलवृत्तीला अनुसरून खर्जील होऊन तो सद्गदित आवाजानें म्हणतो)—जा, जा, बाहुका! किती लाजविशील आतां! तूं माझें प्रियच करशील ही माझी सात्री आहे...”

बाहुक प्रणाम करून जातो.

(११)

राजवाड्यांतून निघून (नल) बाहुक उद्यानांतून अश्वशालेकडे जाणाऱ्या एका मार्गानें जात असतो. त्यांचें मस्तक अवनत असतं; त्याची नजर भूमीकडे बळलेली असते. त्याची गति अति मंद असते, त्याची पावले इतकी जड पडत असतात कीं जणू अश्वशालेकडे जाण्याची त्यांची इच्छाच नसते, आणि निव्वळ नाइलाज म्हणूनच तीं निकडे जात असतात—ओढून चेल्याप्रमाणें जात असतात बाहुक स्वतःशींच विचार करित व मधूनच आपल्याशींच पुटपुटत चाललेला असतो. बाहुक स्वतःशींच पुटपुटतो.

“ हर ! हर ! काय ऐकलं मी हें ? दमयंति, तूं खरंच का असं केलं असलं ! छे ! छे ! तिचं डोकंच फिरलं असेल. दुःखानं तिच्या मनाचा तोल गेलं असेल ...कीं मासंच डोकं फिरलं आहे ! राजाची आज्ञा तरी मला बरोबर कळली ना !...”

बाहुक आरलं पुटपुटणं थांबवून दोनचार पावलं पुढं जातो. आणि म । थायून दुःखी चेहरा करून तो पुनः बोलूं लागतो—

“ किती नीच मी. त्या निराधार अचलेला फसवून एकटीच वनात सोडून मी निघून आलों. वेदर्भि, तू तरी माझ्यावर कां रागवूं नयेस ! पण हे साध्वि, ही सूडघ्राद्धि तुझ्या उदार मनाला शोभत नाही. असला नीचरणा तुझ्या हातून कधीही घडणार नाही...”

दोनचार पावले चालून गेल्यावर बाहुक एकदम थकून उभा राहतो. त्याच्या चेहऱ्यावर आशेचा फुलारे फुलतो. तो एकदम स्वनःशीच म्हणतो “असं तर नसेल ! मी यावं म्हणून तर तिनें असला साहसी उपाय योजिला नसेल ! छे ! छे ! पण किती वेडा मी ! तिला काय कल्पना मी ऋतुपर्णाकडे आहे म्हणून !.....’ याही प्रश्नाची अशी विल्हेवाट लागल्यानंतर तो पुनः चालू लागतो. आतां अश्वशाला, शंभर कदमावर आलेली असते, पण याची बाहुकाला दादही नसते. तो तसाच पुढें चाललेला असतो, तो मध्येंच पुटपुटतो.

“ काय ! वियोगानं तिचं माझ्यावरील प्रेमही नाहीसं झालं असेल ! छे ! छे ! . मग कुणी सांगावं ! तसं असेलही कदाचिन् ! ”

बाहुक तसाच पुढें चालू लागतो. दहां पांच द्वातांच्या अंतरावर दिसणाऱ्या जीवलाकडे त्याचें लक्षही नसतें.

जीवल बाहुकाकडे पाहून सहानुभूतीच्या स्वगनें म्हणतो—

“ का ! अश्वाध्यक्ष, काय झालं ! ”

जीवलाकडे पहात पोटांमध्ये न मावणाऱ्या रागाला शब्दांच्या रूपानें वाट करून देत बाहुक उद्गारतो—

“ काय झालं अन् काय नाही ! जीवल ! एकूण स्त्री जात तेवढी सारीं बेहराम ! ”

जीवल—“ पण असं झालं तरी काय बाहुका ! ”

बाहुक—“ या सृष्टीचा अंत आतां नजीक आला आहे जीवल ! अरे एवढ्या तोऱ्यानं लोकपालाकडे पाठ फिरविणारी दमयंती पुनः स्वयंवर आरंभील असं कुणाच्या स्वप्नांत तरी आलं असतं का ? ”

जीवल—“काय ! तुम्ही बोलतां आर्हात तरी काय हें बाहुक ! अहो ती तर मोठी पतिव्रता म्हणून प्रसिद्ध आहे. आणि नलाच्या प्रेमासाठीच ना तिनें लोकपालांना नकार दिला ! ”

बाहुक—“पतिव्रता ऽ ! प्रेऽम ! जीवल, स्त्री आणि चांचल्य ही काय दोन आहेत ! ”

जीवल—“अन् तरी तिला दोन मुलं आहेत बरं बाहुका ! वाष्ण्यानं सांगितल न् मला हें ! सरं म्हणजे तिनं तर नलाच्या नांवाच्या अगदी ध्यास ध्यायला पाहिजे. ”

बाहुक—“अरे बाबा, मलाही तसंच वाटलं होतं ! माझ्या कल्पनेप्रमाणें तर तिला नलाशिवाय दुसरं काही सुचूंही नये; जीवितही असस्य व्हावं ! ”

जीवल—“जाऊं या ! आजकाल दुनिया बिघडली आहे हेंच सरं. अन् आपल्याला काय करायच्या या मोठ्यांच्या भानगडी ! मोटं तितकं सारं सोटं यात संशय नाही. ”

बाहुक—“तसं जरी असलं तरी हे सरं असावसं वाटत नाही. कुंडिन-पुराला गेल्यावर कळेलच मग सरं सोटं काय तेंचल, चल, जीवल ! आपण गप्पा काय मारतो आहोंत. तिकडे गहजच केला असेल ना महाराजांनी ! ”

(१२)

ऋतुपर्णोच्या राजवाड्याचा दर्शनी भाग.

राजवाड्याचं जोतं उंच असल्यामुळें राजमहालांत जातां यावं म्हणून पंचवसि तीस अशा लांबरुंद पायऱ्या बांधलेल्या असतात. त्या पायऱ्यांच्या वर उंचच उंच कमानिनी एक रुंद अशी पडवी साधलेली असते. कमानिनीच्या सांबाशी इत्यारुंद शिपाई उभे असतात. अशाच एका सांबाशी प्रवासाचा पोषाक करून ऋतुपर्ण उभा असतो; व त्याच्या जवळच थोडा मागच्या बाजूला, असा वाष्ण्या उभा

असतो. ऋतुपर्ण आणि वाष्ण्येय यांच्यामध्ये संभाषण सुरू असतं, आणि मधून मधून भिवया जवळ हात नेऊन ते दोघेही दूर न्याहाळून पहात असतात.

ऋतुपर्ण स्वतःशीच पण जरा मोठ्यांना आणि त्रासिक आवाजाने बोलतो.

“आनां काय करावं या बाहुकाला ! नुसता एक रथ जोडायला इतका उशीर ! कमाल आहे बुवा !”

वाष्ण्येय—“चांगले घोडे शोधून काढायला जरा वेळ लागला असेल बहुतेक निघालेच असतील ते आतां !”

ऋतुपर्ण—“काय, निघालेच काय असतील ! अरे, एक एक क्षण म्हणजे आज पृथ्वी मोलाचा आहे ! जा, जा, यत्र यत्र काय करतो आहे बाहुक तें, जा लौकर !

वाष्ण्येय पांच सहा पायऱ्या उतरतो तोंच दुरून रथाचा आवाज ऐकू घेऊं लागतो; आणि क्षण दोन क्षणांत रथही दिसू लागतो. तें पाहून ऋतुपर्ण म्हणतो.

“अरे ! आलाच वाटतं बाहुक ! वाष्ण्येया बाहुकच ना तो !

वाष्ण्येय—“होय महागज ! बाहुकच तो.”

वाष्ण्येय इतके बोलून पायऱ्या उतरतो न उतरतो तोंच रथ पायऱ्याशी येऊन उभा राहतो, व बाहुक रथातून उतरून ऋतुपर्णाला प्रणाम करतो. ऋतुपर्ण त्याचा प्रणाम घेत घेत घाईघाईने पायऱ्या उतरतो व अधीरतेने बाहुकाला म्हणतो.—

“कितीरे उशीर केलास बाहुका ! म्हटलं आज येतोय की नाही रथ !” इतक्यांत त्याची नजर घोड्याकडे वळते व त्याकडे पाहून तो तुच्छतेने म्हणतो.

“अन् ही रे कुठली तट्टं आणलीस ! आम्हाला आज विदर्भाला न्यायचं आहे कीं नाही तुझ्या मनांत !”

बाहुक जरा कुन्व्यानेच म्हणतो. “माझ्या मते, हें सिंधुदेशचेच अश्व आपलं काम करतील. आपली नापसंती असेल नर आपण सांगाल ते दुसरे अश्व मी रथास जोडतां.”

आपलें बोलणें बाहुकाला जरा लागलेंसैं पाहून त्याला खूप ठेवण्याच्या इराद्यानें ऋतुपर्ण म्हणतो.

“ अरे, मला काय समजतंय त्यांत ! तुला योग्य बाटेल तेंच तूं कर ! अश्व-
विद्येंत तुझा हात धरणारा इहलोकीं कुणी नाही हें का मला ठाऊक नाही ! चल,
चल, लौकर, आतां उशीर नको उगीच ” (असें म्हणत म्हणत ऋतुपर्ण रथावर
चढतो. त्याच्या मागोमाग बाहुकही चढतो. त्यास पाहून ऋतुपर्ण घाईघाईनें
आणि जरा चांचरत बाहुकास म्हणतो).

“ बाहुका ! वाष्ण्याला येऊं दे आपल्याबरोबर तुलाही मदत होईल ! नाही ! ”

बाहुक नुसतें ‘ हूं : ’ करतो. पण पडत्या फटाची आज्ञा घेणारा ऋतुपर्ण
रथाजवळच उभा असलेल्या वाष्ण्याला म्हणतो; “ वाष्ण्या; चढ वर ! तूं ही
काहीं कच्चा गुरूचा चेला नाहीस. नलाजवळ जें तूं इतके दिवस काढलेस ते
कांही अगदींच वाया गेले नसतील ”

वाष्णेंय बसल्याबरोबर ऋतुपर्ण बाहुकास उद्देशून म्हणतो.

“ हं ! बाहुका चालू दे !

ऋतुपर्णाच्या आज्ञेनुसार रथ एकदम चालू लागतो; त्याच्या चाकांचा गंभीर
आवाज होऊं लागतो; व अश्व्यांच्या गर्यांतील मंजुळ पुंगुरांचाही सुमधुर ध्वनि
ऐकूं येऊं लागतो.

रथ क्षपाट्यानें जात जात एका दृग्च्या वळणाआड अदृश्य होतो.

(१३)

ऋतुपर्णाचा रथ वायुवेगानें जाणांना दिसतो आहे. बाहुक रथ चालविण्यांत
अगदीं दंग झाला आहे, आणि त्याच्याकडे आश्वर्यानें आणि कौतुकानें पहाणाऱ्या
वाष्ण्याचा चेहरा एखाद्या भायड्या बालकासारखा दिसतो आहे. ऋतुपर्ण रथांतल्या
लोडाला टेंकून ऐटीत बसला आहे—ऐश्वर्याचा मनसोक्त उपभोग घेऊं शकणाराच

मनुष्य अशा रुबाबांनं बसूं शकतो. ऋतुपर्णाच्या चेहऱ्यावर रथाच्या वायुसारख्या वेगामुळे त्याचा मनाला वाटणारा आनंद आणि उत्साह याचें स्पष्ट प्रतिबिंब उठलेलें आहे. त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें असतांना हें कोणाच्याही सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे कीं, याला वायुगतीनं चालणाऱ्या वाहनांची आवड आहे. त्याच्या चेहऱ्यावरून तरी असं अनुमान खास करतां येण्यासारखें आहे कीं वायुवेगाचा हा अनुपम आनंद कसा अन् किती उपभोगूं असं त्याला होऊन गेलं आहे. तो मध्येच आजूबाजूला पाहतो आणि मध्येच बाहुकाच्या कौशल्याचं निरीक्षण करण्यांत गडून जातो. अशाच एका प्रसंगी त्यानें आपल्या खांद्यावर टाकलेला शेला त्याच्या खांद्यावरून रथामागच्या भागांतून उडून जातो. शेला उडतां उडतां त्याचें शेवटचें टांक ऋतुपर्णाच्या कानाला स्पर्श करून जातें व त्यामुळें दचकून तो आपल्या कानांवर माशी वगेरे बसली असेल या शंकेनें आपला हात झाडतो. आणि मग सहजच त्याचा हात खांद्याकडे जातो. पण तेथें शेला हाताला न लागल्यामुळें तो अगदीं गडबडून जातो. तो रथानल्या आंतल्या बाजूला चांचपडून पहातो; पण तेथेंही शेला हातीं न आल्यामुळें तो मागे वळून पाहतो तों दूर अंतरावर उंच उडून व्हूव्हू जमीनीवर पडणारा शेला त्याला एखाद्या कापसाच्या पुंजक्यासारखा दिसतो. तो लगेच बाहुकाला एक दोन हांका मारतो. पण एकतर रथाच्या आवाजामुळें बाहुकाला ऋतुपर्णाची हांक ऐकूं जात नाही; किंवा तो रथ चालविण्यांत इतका मग्न असतो की त्याचें तिकडे तितकेसें लक्षही नसतें—ऋतुपर्ण पुनः मागे वळून पहातो तों रस्त्याच्या पृष्ठभागाला किंचित् स्पर्श करणारा तो शेला ऋतुपर्णाला धुक्याप्रमाणें पुसट पुसट दिसतो. ऋतुपर्ण पुनः बाहुकाकडे वळून त्याच्या खांद्यावर हात ठेऊन त्याला थोडासा हालवितो. बाहुक दचकूनच मागे पहातो. ऋतुपर्ण त्याला म्हणतोः—

“ माझा शेला ५५ ! ”

बाहुक नुसतें ‘ हूं ’ च करतो. तें पाहून ऋतुपर्ण म्हणतोः—

“ माझा शेला उडाला ! ” आणि तो बाहुकाला रथ थांबविण्याची खुणेनेंच आज्ञा करतो. बाहुक थोडासा मागे वळून मोठ्यानें म्हणतोः “ शक्य नाही. शेला एक योजन मागे राहिला ! अश्व फार वेगानें जात आहेत ! ”

ऋतुपर्ण निराशेनें मागे वळून पहातो तर सरोसरीच त्याला शेला मुळीच दिसत नाही.—ऋतुपर्णानंतर वाष्णेयही आपल्या आसनावरून तोल सांभाळून उठतो व मागे नजर टाकतो, परंतु त्यालाही शेला दिसत नाही. या घटनेमुळे त्याच्या मनांत नलाचढूल अति आदर उत्पन्न होतो. व आतांपर्यंत नलाला जवळ पास चिटकून अगदी सलगीनें बसणारा वाष्णेय नलाकडे आदुरानें पहात त्याच्या पासून त्यांतल्या त्यांत जग दूरच बसतो.

बाहुकाचें या गोष्टीकडे लक्षच नसतें. जणूं मध्यें कांही अडथळा आलाच. नाही अशा तन्मयतेनें तो रथ हांकीत असतो.

(१४)

भीमराजाच्या अंतःपुरांतलि एक उद्यान

सूर्यास्ताला अर्ध्या पाव घटकेचा अवकाश आहे; सूर्यास्तापूर्वीचा फिकट पिवळा उजेड मनावर एक प्रकारचें दडपण टाकित आहे. पण या असल्या उजेडाकडे पहायला दमयंतीला किंवा तिच्या बछड्यांना वेळ कुठें आहे—दमयंतीच्या दासीही खेळांत बालकाप्रमाणेंच दंग होऊन गेल्या आहेत.

एकाद्या लहान मुलाप्रमाणें आपले डोळे आपणच झांकून दमयंती निष्पाव आनंदी चेहऱ्यानें एका टेंगण्याशा शिलासनावर बसलेली आहे. इतक्यांत कुठूनसा एक अति गोड लाडिक आवाज ऐकूं येतो. गडी सू ११ च्यो !

दमयंती आपणाशीच खुदकून हंसून डोळे उघडते व इकडे तिकडे पाहूं लागते पण तिला कोणीच न दिसल्यामुळे आतां काय करावे याचा ती विचार करूं लागते. इतक्यांत एका झाडाच्या आडून एक मधुर हांक ऐकूं येते.

“आमी कू ११ टें”

त्या हांकेच्या रोखानें पहातांच एका झाडाआडून डोकावून पहाणारें इंद्रसेनेचें सस्मित मुख दमयंतीच्या दृष्टीस पडतें. ती ‘अग १ लबाडे १’ असें मोठ्यानें म्हणत.

इंद्रसेनेकडे धावत जाते. आपल्याकडे इतक्या वेगाने आईं येईल ही कल्पना नसल्यामुळे इंद्रसेना घाबरून ओरडते. “ आ ऽ हा हा हा ऽ ऽ ! ”

दमयंतीही ‘ कशी ऽ सापडली ऽ ! ’ असे म्हणत तिला धरून लागते ती अवसल पोर शुद्धीवर येऊन थोडी बाजूला होते व मोठ्याने किंचाळत धावू लागते. इकडे इंद्रसेनेच्या मागे दमयंतीने लागू नये म्हणून इंद्रसेन टाक्या वाजवून दमयंतीचे लक्ष आपल्याकडे ओढतो. दमयंती धावत त्याला धरणार तोंच इंद्रसेना आपल्या भावाच्या मदतीला येते.

अशा तऱ्हेने हंसत खिदळत आपल्या मुलांचा पाठलाग करित असतां दमयंतीला तिच्या पूर्वायुष्यातील एका प्रसंगाची आठवण होते; व एक क्षणभरच का होईना तो प्रसंग तिच्या डोळ्यांपुढे उभा राहतो. आणि वायुच्या वेगाने तो नाहीसा झेतो. त्या प्रसंगाचा विचार आणि तो प्रसंग डोळ्यांपुढे उभा असतांना दमयंती अर्थात्च धावताधावता क्षणभरच थबकून उभी झालेली असते. तो प्रसंग असा— चारी बाजूला आनंदाच्या, भीतीच्या, कौतुकाच्या किंचाळ्या मारीत आपला सखागण हिमधवल हंसांच्या मागे धावत आहे. आपणही सुवर्णरंगी चोंच असलेल्या एका राजहंसाच्या मागे धावत आहोत. तो हंसही अगदी आपल्या हातांत आल्यामागला होऊन कुशलतेने आपणाला चकवीत आहे. हंस थोडासा दूर गेल्यावर आपणही त्याला पकडायला जपून सावधगिरीने पाऊले टाकीत आहोत; इतक्यांत मनुष्य वाणीने तो हंस आपल्याला उद्देशून बोलतो आहे. “ दमयंति, अश्विनी-कमारांहूनही सुंदर, जणू मूर्तिमंत मदनच अशा विषधाधिरति न ठाचे नांव तू ऐकले आहेस काय ? या तिन्ही लोकांत, हे सुंदरि, त्याच्या सौंदर्याला तोड नाही. तुझेही लावण्य तसेच अप्रतिम आहे. तेव्हां तुम्ही दोघे एक होऊ शकलात...”

इतक्यांत मेघांच्या गडगडाटासारखा गंभीर ध्वनि कानी आल्यामुळे दमयंती आनांवर येते. ती चारी दिशांना न्याहाळून पहाते; आणि शेवटी केशिनीकडे वळून तिला विचारते. “ केशिनी ! कसला ग आवाज ! ” केशिनी. “ काय कां बाई ! ङग तर दिसत नाहीत आणि मेघ गर्जना तर ऐकू येते आहे. ”

(१५)

सूर्य अस्ताचलाकडे पुष्कळच झुकलेला आहे अशा वेळी कुंडिनपुराच्या वेशीपार्शी बाहुकाचा रथ उभा असून वाष्णेंयानें घोडे धरलेले आहेत. मावळत्या सूर्याच्या किरणांनी रथ, अश्व आणि त्यामध्ये बसलेले ऋतुपर्ण आणि बाहुक यांना कांहीं एक औरच झोक आलेली आहे. बाहुकाचा काळा सांवळा चेहरा देखील कांतिमान् दिसतो आहे.

इनक्यांत नगराकडच्या बाजूने वेशीच्या आंतून एक घोडेस्वार भरधाव घोडे घेऊन येतो; व रथाजवळ आल्याचरोचर तांतडीने उतरून ऋतुपर्णास प्रणाम करतो; व सस्मित पदनानें व नम्रगणानें बोलूं लागतो.

“ आपलं स्वागत असो ! महाराज आपली उत्सुकतनें वाट पहात आहेत; चलावं आवण ! ”

बोलण झाल्यावर घोडेस्वार पुनः प्रणाम करतो व विनम्र मस्तकानें रथाच्या बाजूला उभा राहतो. बाहुकाला उद्देगून ऋतुपर्ण म्हणतो. “ बाहुका, चल ! ”

वेशीत उभे असलेले पहारेकरी, रथ वेशीत शिरतांच ऋतुपर्णास प्रणाम करून त्याचा जयजयकार करतात. रथ वेगानें चालूं लागल्याचरोचर त्याचा पुनः मेवगर्जने प्रमाणें गडगडाट होऊं लागतो.

(१६)

पुनः उद्यानांत

दमयंती—“ अगवाई ! पुन्हा झाला बघ अवाज ! ”

केशिनी—“ सगंच की ! अन् आतां तर थांबतही नाही. ”

दमयंती—“ शिवाय, अगदी जवळजवळ येतोसा वाटतोय. ”

दमयंतीचें बोलणें संपतं न संपतं तोंच इंद्रसेना आणि इंद्रसेन तिच्याकडे येऊन भीतीनें तिला बिलगतात.

दमयंती इंद्रसेनेला उचलून घेते व इंद्रसेनाच्या पाठीवरून प्रेमानें हात फिर-
वित त्याला धीर देते. इंद्रसेना दमयंतीच्या मुखाजवळ आपलें मुख नेऊन सभय
स्वरानें विचारते—“आई, काय ग आहे हें !”

दमयंती लगेच इंद्रसेनेला पोटाशी घेऊन तिचे पटापट मुके घेते व म्हणते—
“भ्यालं होय माझं बाळ !” (नंतर थट्टेच्या स्वरांत) “अहारे भागूवाई !”

इतक्यांत केशिनी म्हणते—“अगवाई, मोर दिखील ओगडायला लागले.”
दमयंती चकित होऊन इकडे तिकडे पहाते न पहाते तोंच केशिनी पुन्हां
म्हणते—“अन् देवि, हा हत्तींचा देखील शब्द ऐकू येतो आहे !”

इतका वेळ ऐकूं येणारा गडगडाट आतां अधिकच जोरानें ऐकूं येऊं लागतो,
आणि आतां मात्र दमयंतीच्या चेहऱ्यावर निरनिराळ्या भावछटांची विलक्षण शिवा-
शिबीं सुद्धं होते. प्रथम तिला विस्मय वाटतो. मग कांहींच नक्की न कळल्यामुळें ती
गांधटून जाते; आणि मग एसादी गोष्ट अंधुकच आठवावी परंतु नक्की काय तें
ध्यानांत घेऊं नये असा तिचा चेहरा होतो. ती केशिनीकडे वळून म्हणते—

केशिनी—हा आवाज तुला नाही का मी ओळखीचा वाटत ! कसला बरं
आवाज असेल हा ! कुठें बरं ऐकला असेल मी हा !”

केशिनी कांही कळत नाही असें खुणेनेच दर्शवितें; इतक्यांत अश्वशालेकडून
अश्याचें खिंकाळण ऐकूं येतें. तें ऐकून दमयंती थोडी दचकते व आपल्याशींच पण
जरा मोठ्यानें म्हणतें—“आमच्या निषर्धांतली घोडी आज का बरं खिंकाळताहेत !”

आणि आतां मात्र एसादी हरवलेली वस्तु अनपेक्षितपणें सांपडावी असा
चेहरा दमयंती करते; तिला जणूं हर्षवायूच होतो. त्या क्षटक्यांत इंद्रसेनेला खाली
उतरवून व इंद्रसेनाला दूर लोटून दमयंती प्रासादाकडे घाईघाईनें जाऊं लागते.
केशिनी तिच्या मागोमाग जाते, पण इंद्रसेना व इंद्रसेन इतर दासीं जवळच
रहातात. केशिनी लौकरच दमयंतीला गांठने व त्या दोघी कांही झुडुपांआड
अदृश्य होतात.

(१७)

ऋतुपर्गाचा रथ कुंडिनपुर्गातील एका राजमार्गावरून हळू हळू चालला आहे. ऋतुपर्ण, वार्ष्णेय आणि बाहुक भाजुचाजूला नगराची शोभा पहात आहेत.

ऋतुपर्ण—“बाहुका, आपलंस खरं तूं मला विदर्भाला आजच्या आज.”
बाहुक नुस्त्या स्मितानेंच उत्तर देतो.

ऋतुपर्ण (वार्ष्णेयाकडे वळून)—“वार्ष्णेया, या नगर्गेत उत्साह तर मुर्झीच दिसत नाही. ना गुह्या ना तोर्णं. इथं एक स्वयंवर होणार आहे असं कुणाला स्वप्नांत तरी वाटेल काय ?”

वार्ष्णेय—“खरंच, महाराज, पण हें असं कां असावं ! अजून एकही राजा आपल्याला दिसला नाही. आणि नगरी तर एसाऱ्या विधवेसारखी शृंगार विरहित दिसते.”

ऋतुपर्ण—“दुसरं स्वयंवर आहे म्हणून गुप्तपणें करायचं असेल. नाहीतर दुसाा कांही डाव असेल. आपण तरी कशाला कळूं देतोय आपण स्वयंवराला आलों म्हणून...”

थोड्या अंतरावर दिसणाऱ्या राजवाड्याच्या रोखानें रथ जाऊं लागतो.

(१८)

केशिनी आणि दमयंती घाईघाईनें जिना चढत असतात; आतां दहावीस पायऱ्या काय त्या चढायच्या राहिलेल्या असतात; दमयंतीनें केशिनीचा हात घट्ट धरलेला असतो; आणि ती केशिनीला जवळजवळ ओढूनच नेत असते. दोघींनाही बराच दम लागलेला असतो, तरीही दमयंती बोलतच असते; बोलतांना तिचा चेहरा बेकाम होतो—हर्ष, औत्सुक्य, भीति, शोक या सर्वांचेंच तिच्या मुखावर क्षण दोन क्षण कां होईना पण अति उत्कट असें प्रतिबिंब उठते—जणूं या भावनांचं भोषण युद्धच सुरू असते—“केशी, केशी, माझं हृदय कसं भरून येत आहे.

इतका गोड, इतका मधुर, इतका प्रेमळ आवाज माझ्या नाथांच्या रथाशिवाय दुमऱ्या कशाचा होणार ? (केशिनाला ब्रेफामपणें एका पायरीवरच मिठी मारून) “केशी, आतां मी काय करूं ग ? मला वेड लागणार आहे बघ ! केशी, सरंच, तुला नाही आनंद होत ? (हें म्हणतां म्हणतांच दमयंती केशीचें चुंचन घेते).

केशिनी—(स्वनःला सोडवीत) “बाई ! बाई ! काय हें ! आपणही पडाला नि मलाही पाडाल !”

दमयंती—(केशिनीचें खांदे धरून) “पडूं दे, केशिनी, या आनंदांतच मला मरूं दे !”

दमयंतीच्या डोळ्यांना आलेल्या पाण्याचा भलताच अर्थ करून केशिनी म्हणते—“कांहा तरीच काय हो बोलावं माणसांनी ? तुम्हांला किनई आतां सरंच वेड लागणार आहे !”

त्या दोघी पुनः पायऱ्या चढूं लागतात. आतां दमयंतीला शोकाचा सटका येतो. “पण मी तरी काय करूं ग केशी. नाही आतां मला हा विरह सहन होत. आज जर त्यांची माझी भेट झाली नाही तर मी कांहीं यापुढें जगणार नाही. शपथेवर सांगते आर्गांत उडी टाकीन मी.”

केशिनी—“आज चालवलय् तरी काय तुम्ही ! असं काय हें करतां अगदी !”

दमयंती (डोळ्यांना पाणी आणून)—“केशी, हृदय फुटतंय अगदी. कसं सांगू ग तुला !” हें बोलतां बोलतां पायऱ्या संपतात. गच्चीच्या दाराशीं आल्याचगेबर दमयंतीचे बोलणें एकदम सटकेन बंद होतें; केशिनीचा हात सोडून देऊन ती झपाट्यानें गच्चीच्या समोरच्या कठड्याकडे जाते. त्यावेळीं एकीकडे पायांना झपाट्यानें जावंसं पाटत असतं—एक मन म्हणत असतं ‘चल, पळ, लोंकर चल’, तर दुसरें भीतीनें म्हणत असतं ‘पण हें नाथच असतील ना ! अन् नसले तर !’ या वाक्यांचा भाव आणि त्यांची चाललेली झटापट इतक्या

स्वप्नपूर्णे दमयंतीच्या चेहेऱ्यावर उठलेली असते की ही वाक्यं कुणीही सहज वाचू शकला असता

जसजसा गच्चीचा कठडा जवळ येत जातो, तसतसा औत्सुक्याचा भाव दमयंतीच्या मनावर ज्यास्त पगडा बसवितो; पण कठड्यावर अलगद हात ठेवतांना भीतिचाच भाव ज्यास्त असतो असं वाटल्याखेरीज रहायत नाही.

दमयंती टक्क लावून, अर्धांग, घाघऱ्या, उत्सुक नयनांनी राजवाड्यासमोर येऊन उभा र्हाणाऱ्या रथाकडे पहाते रथ उभा राहिल्याबरोबर वाष्णिय खाली उतरून रथाचे घोडे धरतो; वाष्ण्याच्या मागोमाग बाहुकही उतरतो; आणि ऋतुपर्णही उतरतांना दिसतो....

दमयंती पुनः पुनः ऋतुपर्ण, बाहुक व वाष्णिय यांच्याकडे निरखून पहाते. ऋतुपर्ण व वाष्णिय यांना ती लगेच ओळखते पण बाहुक तिला एखाद्या तिऱ्हाइतासारखाच भासतो. हळू हळू तिच्या चेहेऱ्यावर निराशेची दाट छाया पसरू लागते. आणि कठड्याला टेंकून असलेल्या दमयंतीची निराशेनें कंबरच खचते, व जवळच असलेल्या शिलासनावर ती मट्कन् बसते. तिच्या डोळ्यांना पाणी येत नाही. कारण अश्रु गाळण्याची तिच्या मनाला श्रद्धाच नसते. ती इनकी हत्तुचुट्ट शाली असते की काय करतं हे तिला न सुचल्यामुळे ती चांगी बाजूला आपली बेहोष नजर फिरविते... मग हळू हळू तिच्या डोळ्यांन अश्रु उभे रहातात व ती अर्धवट केशिनीला व अर्धवट स्वतःचा उद्धेऱून म्हणते.

“अशी कशी फसले मी ! वाष्ण्यांनं तर इकडच्यासारखी विया भिळविली नसेल ! कारण रथाचा आवाज तर अगदी थेट तिकडच्यासारखाच होता. ”

(१९)

एक लांब रूंद, उत्तम लऱ्हेनें शंगागलेलं, भीमाच्या राणीला शोभेसं दालन. एका उच्चासनावर एका लोढाला टेंकून भीम बसलेला आहे. भीमाच्या पायाकडच्या बाजूला दमयंतीची आई बसलेली आहे. तिच्या हातांन एक पंखा असून ती मधून

मधून भीमाला वारा घालीत आहे. तिच्या चेहऱ्यावर चिंता तर दिसून येतेच पण मधूनच आपल्याला माहीत असलेली एखादी गोष्ट दुसऱ्याला कळू नये अशी इच्छा असली, आणि ती त्याला कळली की काय, किंवा कळली तर कळे, अशा विचारांनी वाटणाऱ्या भीतीचीही छटा तिच्या चेहऱ्यावर येऊन जाते, आणि ती झटकून भीमाच्या चेहऱ्याकडे पाहून आपल्या मनाचं समाधान करून घेते.

भीम—“ भांगासुरि ऋतुपर्ण आला आहे हे तुला कळलं काय ? ”

महादेवी—“ नाही बाई! पण सांगत होती खरं, कुणीसं आलंय म्हणत कां ? ”

भीम—“ विशेष काहीं नाही ! पण आजच या ऋतुपर्णाला एवढा प्रेमाचा उमाळा कुठून आला ? ”

महादेवी—‘ हंजे ! ’

भीम—“ अग, मी जेव्हां त्याला विचारलं की आज कशी पायधूळ झाडली, तर म्हणे आलोंच आपला सहज भेटायला. एखादं पोर तरी फसेल काय अशा उत्तरानं ?.....”

(‘ खरंच कुणी तरी फसेल का ? काय तरी बाई माणसं ही ! ’ अशा अर्थाने महादेवी आपली मान वेळून नुसते ‘ हं ’ करतात.)

“ आतां तूच सांग, हा भांगासुरि ऋतुपर्ण शंभगांवर योजनं ओलांडून इथं येतो तो काय केवळ मला भेटायला ? काय प्रेम वायां चाललंय अगदी !... या ऋतुपर्णाला वाटलं असेल की आपल्या लाघवी बोलण्यानं आपण भीमाला सहज फसवू. पण म्हणावं भीम इतका काहीं दुधखळा नाही. ... ”

महादेवी—(सस्मित मुखाने) “ दुधखळे बरे असाल ! उलट त्या ऋतुपर्णाच्याच मागे लावलं असेल आपण हेगांचं शुक्ककाण.

(भीम थोडेंसें हंसून म्हणतो) “ अग, असं केल्याशिवाय भागतंय कुटें ? या राजकारणांत जरा गैरसावध राखलं, थोडीही चूक झाली तर राज्यच नाही. डोकं दिखील उडायचं. राजकारण म्हणजे नुसती तावेरचा कसरत आहे. ”

महादेवी—“ मऽग ! कांही कळलं का ! ”

भीम—“ एवढ्यांत कसं कळेल बरं ! (महादेवी एक सुटकेचा श्वास सोडते. पण हें कांहीं भीमाच्या लक्षांत येत नाही.) पण इतकं मात्र ऐकलं कीं नलाचा साथि वार्ष्णेय ऋतुपर्णांबरोबर आला आहे. त्याच्याकडून माहिती सहज काढनां आली असती, पण तो कुठं बाहेर गेला आहे वाटतं ! आल्याबरोबर त्याला भेटायची व्यवस्था केली आहे मी. ”

महादेवी—“ धन्य ग बाई ! कसलं मेलं तें राजकारण. एक क्षण उसंत नाही जिवाला ! ”

भीम—(उच्चासनावरून उठून महादेवीच्या खांद्यावर हात ठेवीत) सखे, राजपद अन् सुखाची शौंभ यांचा संयोग अजून कुणाच्या ऐकिवांत नाही. ”

(२०)

भीमाच्या राजवाड्यासमोरील पटांगणाची एक बाजू

या बाजूला पश्चिमाभिमुख अशी एक खोल्यांची रांगच रांग असून, त्या रांगेतमोर उत्तम असा एक रथ उभा आहे. त्या रथांत पश्चिमेकडेच तोंड करून रथाच्या एका खांब्याला टेंकून बाहुक दीनपर्णे पडलेला असतो. अजून सूर्यास्ताला अर्धा पाव घटका अवकाश असल्यामुळे सूर्याचे किरण रथावर आणि बाहुकाच्या सर्वांगावर पडलेले आहेत. बाहुकाच्या मागच्या खोल्यांच्या रांगांवरही ते पडलेले असल्यामुळे आसमंतातील सर्व भाग प्रकाशमान झाला आहे.

केशिनी बाहुकासमोर येऊन उभी राहते व स्त्रियांना साजेशा आणि सहज अशा प्रेमळ स्वर्गने व सस्मित मुस्मानें म्हणते.

“ बाहुक ! आसले धनी रसिक आहेत यांत शंका नाही. सरंच, किती हो चतुर आहांत तुम्ही ! दमयंती देवीच्या प्रश्नाचं कसं हो उत्तर सुचलं तुम्हांला ! इतकं सुंदर, इतकं मधुर काव्य करायला कुठं हो शिकलांत तुम्ही ! (अधिकच

लडिवाळपणानें रथाच्या चाकावरच्या कठड्यावर कोपर ठेऊन त्यांवर आपली हनु टेंकत आणि बाहुकाकडे टक लावून पहात) शिकवाल मला !.....”

बाहुक—(केशिनीच्या कटाक्षांचा आणि अंगचेष्टांचा बाहुकावर कांहींच परिणाम होत नाही. तो तिला थोड्याशा कठोर आवाजांतच तिला उत्तर करतो.) “काव्य हें शिकवून येत नसतं तें जगावं लागतं. काव्य म्हणजे उमलत्या हृत्पुष्पांचा सुगंध, किंवा मनो वणिचें मनोहारि गीत !.....”

केशिनी—(बाहुक काय बालतो इकडे लक्षच नाही असें दाखवत आणि तिसरेच कांही तरी आठवल्यासारखें करित)—“ सरंच ! कांही ! नलाचं रूप कशांन हो नष्ट झालं असेल ? तुम्ही म्हणतां देवीनाच नलाचं वास्तव्य ठाऊक, अन् त्या तर विचाऱ्या शोध करून करून जेरिस आल्या. त्यांना तर जीव अगदी नकोसा झालाय. इकडे तुम्हीं तर सांगता नल आपल्या साणाखुणा कुणालाच सांगत नाही. मग कसं हो करावं आम्ही !.....”

केशिनी जणुं अगदी अग्रिय आणि कंटाळवाण बोलते आहे असें भासवत, जांभया देत देत बाहुक रथाखाली उतरतो आणि जोगनें अंगाला आळोसे देत म्हणतो—“ जाऊं द्या हो ! मला आतां लागलं पाहिजे स्वयंपाकाला ! ” असें म्हणून केशिनीकडे पाठ करून नल चालू लागतो; त्यावेळी त्याच्याकडे पाहून केशिनी गालांतल्या गालांत स्वतःशीच मिस्किलपणें हंसते, आणि अगदी आर्जवी स्वर्गत म्हणते—“ मी येऊं का मदत करायला ! माझा वेळ जाईल, अन् तुम्हां-लाही सोबत होईल. ”

केशिनीचे भाषण ऐकलें न ऐकलेंसें करून कांही उत्तर न देतां बाहुक चालू लागतो; तो थोड्या अंतरांवर दिसणाऱ्या एका दारांतून आंत जाईपर्यंत केशिनी रथालाच रेलून स्वतःशी हंसत उभी असते. बाहुक दिसेनासा झाल्याबरोबर तीही बराबर त्याच्या मागोमाग जाते.

(२१)

केशिनी खोलीत दोनचार पावले गेली असेल नसेल तोंच बाहुक, आंतून एका मुर्तीत गवताची एक जुडी घेऊन खालच्या मानेनें येतांना दिसतो, त्याचा

चेहग केशिनीला पाहून ज्यासनच घुम्म होतो जणू काहीं झालेंच नाही अशा चेह-
 न्यानें केशिनी त्याचेकडे पहात असते. केशिनीकडे विशेष लक्ष न देतां बाहुक
 दारांतून बाहेर येतो व आता अगदी मावळूं लागलेल्या सूर्यास वंदन करून ओठांनीं
 काहीं मंत्र पुटपुटतो. ती त्याच्या हातांतलें गवत पेट घेते. बाहुक पुनः सूर्याला
 नमस्कार करून मागे वळतो व खोलींत जाऊन एक मोठा चुला पेटवतो. हा सर्व
 प्रकार पाहून केशिनी अगदी चाकित होते. परंतु काहींच न बोलता ती खोलीच्या
 मध्यापर्यंत जाऊन एका भिंतीला टेंकून उभी राहते. तिच्या समोरच्या भिंतीशी
 तिला पाण्याचे काहीं रिकामें माट दिसतात. त्यांच्याकडे ती पहात असते त्यावेळी
 बाहुक तिच्या आणि त्या रांजणांच्या मध्ये येऊन उभा राहतो व तिला उद्देष्टून
 तिरस्कार दर्शविणाऱ्या आवाजानें म्हणतो—

“ काय तुमच्या इथली व्यवस्था ? इथं कुठें अग्नि मिळायचा नाही कीं
 कांही नाही. श्रन् हें समोरचे घट तरी भरले आहेत का ? आमच्या राजांनीं काय
 हवा साऊन राह्यं ? अजून शिधा आलेला नाही तो नाहीच. हरकत नाही. आम-
 च्यांत हिंमत असेल तर आम्ही सर्व हवं तसं घडवून आणूं. ! ”

असं म्हणून बाहुक घटांकडे वळून त्यांना नमस्कार करतो; आणि त्यानें
 मंत्र म्हणतांच घट पाण्यानें भरून येतात. केशिनी थक्क होऊन पहात असतांच तो
 तिला एकदम म्हणतो—

“ पहात काय उभ्या राहिलांत तुसत्या ! दाखवा बरं मला शिधा मिळ-
 प्याचं ठिकाण ! ”

केशिना लगेच स्मित करून म्हणते—“ हो ! हो ! चला कीं, त्यांत काय
 आहे मोठंसं ? ”

त्या खोलीला असलेल्या एका दारांतून केशिनी त्याला बाहेर एका बागेतून
 नेते. ती पुढें जात असतां बाहुक थांबून जवळच असलेल्या एका झाडाची फुलं
 तोडून ती हुंगते. व ती चुरगळूं लागते. याच वेळीं बाहुक आपल्यामागून येतो
 आहे कीं नाही हें पहाण्यासाठीं केशिनी मागे वळून पहाते. आणि बाहुकानें चुरगळ-

लेलीं फुलंही लगेच पुनः टवटवीत होतांना जेव्हां तिला दिसतात तेव्हां मात्र ती आश्चर्यानें आपल्या तोंडावर हात ठेवते. आणि कधीं बोलण्याचा आविर्भावही करते, परंतु लगेच स्वतःला सांवरून घेऊन चूप बसते व पुढें चालूं लागते.

(२२)

सूर्य नुकताच अस्ताला गेला असला तरी संधिप्रकाश मात्र भग्न आहे. गच्चीवर आणि राजवाड्यासमोरील प्रांगणांत तर वस्तू न वस्तू स्पष्ट दिसते आहे. दमयंती गच्चीवरील शिलासनावर कठड्याला कुशिटेंकून व त्यावर आपला एक हात आडवा पसरून बसली असून ती मधूनच आपल्या सुंदर बोटानीं कठड्यावर तबला वाजविल्याप्रमाणें आघात करीत आहे. आणि तिची शून्य नजर मधूनच भूमिकडे तर मधूनच दूरवर शून्यांतच स्थिरावते आहे. दमयंतीच्या समोरच कठड्याच्या भिंतीवर रेलून केशिनी उभी आहे आणि ती आश्चर्याच्या स्वरानें दमयंतीशी बोलते आहे. केशिनीचं बोलणं दमयंती इतक्या एक चित्तानें ऐकते आहे कीं तिला त्या हकीकतीविषयी वाटणारा जिव्हाळा तिच्या चेहऱ्यावर पूर्णपणें प्रतिबिंबित झाला आहे.

केशिनी—(सोत्सुक, सादर, सकौतुक स्वरानें)—“ देवि मला तरी बाई ते चक्षुग्धर्वच वाटतात. सूर्याकडे गवन केलं, तें पेट घेतं; रित्या रांजणाकडे नुसतं पाहलं तरी ते लगेच पाण्यानं तुडुंब भरून घेतात. ते कधीं मला वांकतांना दिसलेच नाहीत. दारंच जणूं उंच होऊन त्यांना वाट करून देतात. देवि काय सांग ते सुंदर नसलेत तरी ते कुठंही गेले तर इतरेजन त्यांना आपण होऊनच उत्थापन देतात; त्यांना वाट मिळायची तर कधीं मोठ्या गर्दीतही पंचाईत पडत नाही. आणि त्यांच्याइतकी स्वच्छता नि टापटीप तर आपल्या वाड्यांत दिसिल मला कधीं दिसली नाहीं...”

दमयंती—(उत्सुकतेनें)—“ अन्, ते फुलांचं काय म्हणालीस ? ”

केशिनी—“अहो, असला चमत्कार तर मी कधीं ऐकलाही नव्हता तर मग पढाणार कुठून ? त्यांना मी मुद्दपाकखान्याकडे नेत होतें तेव्हाची गोष्ट. त्यांच्या

पावलांचा आवाज ऐकू येईना म्हणून मी आपलं सहज मागें वळून पाह्यलं. तर ही सांगी आपली फुलं चुरगळत उभी. त्यांना मला वाटनं फुलं फार आवडतात, कारण त्यांचं माझ्याकडे लक्षही नव्हतं.....त्यांनीं आपली फुलं कुस्करतच जावी अन् फुलांनीं आपलं पुनः टवटवीत होतच जावं. माझा मुकीं माझ्या डोळ्यांवर विश्वासच बसेना. अन् म्हणून मी त्यांना विचारणार होतें हें असं कसं म्हणून; पण म्हटलं जाऊं या, उगाच संशयाला जागा नको.....”

दमयंतीच्या चेहेऱ्यावर नुसता आनंदीआनंद पसरलेला असतो; ती सगद्गद् स्वरांनीं म्हणते.

“केशि तेच बरं, तेच! आतां तर संशयाला जागाच नाही कुठें!..... अन् माझं नांव ऐकून त्यांनीं बेचैन तरी कां होऊं नये! न होते तरच नवल!”...

केशिनी—“अहो, हो न! तुमचं नुसतं नांव काढलं की त्यांचे प्राण जणूं कंठी येतात; त्यांचे डोळे पाण्यानी भगतात; गळा दाटून येतो, ऊर भरून येतं. आपल्या भावना लपवायचा ते किती प्रयत्न करतात; पण त्यांना यश कधीच येत नाही!”

दमयंती—(दुःखानें विव्दळत्या स्वगनं) “नाथ, आपण अजून कां बरं प्रकट होत नाही. कां आपल्या जिवाला छळतां उगाच! अन् माझा तरी किती अंत पाहाल!.....”

केशिनी—“देवि, असं करूं या, का !”

दमयंती—“कसं !”

केशिनी—“आतां त्यांचं काम झालंच असेल; ते हवा स्यायला रथावर येऊन बसतील. मी कुमार आणि कुंवर यांना धेऊन सहजच म्हणून त्यांच्याकडे जाते. म्हणजे त्यांचं सरंच बिंग उघडकीस येईल. किती झालं तरी पितृहृदय आहे तें; त्यांना आपलं मन आवरता येणार नाही.....आपण इथंच बसून सारा प्रकार पाहून काय तें ठरवावं.....”

दमयंती—(दमयंतीच्या डोळ्यांत अश्रूंची गर्दी होते व ती भरल्या आवा-
जानें म्हणते—तिनें केशिनीचें दोन्ही हात आपल्या हातीं घेतलेले असतात)
“ केशि, असलं प्रेमळ हृदय तूं कुठून मिळवलंस ! किती ग चतुर आहेस तूं ? तूं
नसतीस तर माझं काय झालं असतं ? तुझं ऋण मी कसं फेडीन ?....”

केशिनीच्याही डोळ्यांत पाणी उभं रहातं, अन् ती खाली मान घालून म्हणते,
कां बरं मला उगाच लाजवतां ? आपणच ना माझ्यावर माया करून मला आपलंसं
केलंत ? मी तर एक यःकश्चिन् दासी !.....”

दमयंती—“ नको बोलूस असं, केशी ! ”

केशिनी—“ बरं ऽ ! मी जाऊं ना ! ”

दमयंती—“ जा, होऊंच दे एकदा अखेरची परीक्षा ”

केशिनी निघून जाते. दमयंती समोरच्या प्रांगणाकडे पाहू लागते.

(२३)

संधि प्रकाशांत रथाला टेंकून, पश्चिमेकडे नजर लावून आपल्याच विचारांत
दंग असलेला असा बाहुक निश्चलतेनें उभा असतो.

बाहुकाच्या मनःश्रक्षूंसमोर त्याच्या गतायुष्यांतील काही प्रसंगांची स्मृतिचित्रें
उभों राहणं अगदीच साहजिक होतं.

दमयंतीच्या प्रथमदर्शनाचा तो एक अति मधुर प्रसंगः लोकपालांच्या
आशीर्वादानें अदृश्य होऊन आपण दमयंतीच्या मडालांत जातो. त्याचवेळेस,
आपल्याच नांवावरून दमयंतीच्या सख्या तिची थट्टा करीत असतात, अन् ती
ऐकून आपल्याला किती आनंद होतो. पण नंतर आपण कोणाच्या कामासाठी
आलों आहों हें आठवून आपल्याला किती वाईट वाटतं. आणि शेवटीं कर्तव्य
बुद्धीनें आपण स्वतःला प्रकट करतो. अन् मग केवढी गंमत होते. आपल्याच
नादांत असलेल्या त्या साऱ्यांचे ते घाबरलेले चेहरे; तें, घाबरून, बोटांनीं ओ

झांकणं, अन् नकळत 'अ य्या ५ !' असा अस्फूट उद्गार काढणं. आणि मग, कोकिलाचं कूजित आकस्मिकरणं थांबताच जसं ओकं ओकं वाटतं तसं आपल्याला वाटणं.

'खरंच, किती सुखाचे होते ते दिवस !'...आणि चारी लोकपालांना अव्हेरून, सस्मित वदनाने, आपल्यालाच दमयंती माला अर्पित होती तो प्रसंगः तो स्वर्गीय प्रसंगः

दमयंतीचं तें अप्सरांनाही लाजविणारं लावण्य, आणि तिच्या मुखावर दिसणारा तो प्रीतीचा अनुपम भाव. 'हाय ! त्या प्रसंगाची आठवण झाली म्हणजे हृदयांत केवढं भयंकर काहूर उठतं. अशा तऱ्हेनं याच कुंडिनपुर्णांत मला याव लागेल अशी मला स्वप्नांत तरी कल्पना होती का ! दैवा इतकं लहरी दुसरं कांहीच नसेल !'.....

अन् दमयंतीनें मला आपलं नेसतं वस्त्र फाडून दिलं तो एक विचित्र प्रसंगः किती यातना झाल्या माझ्या हृदयाला त्यावेळीं. माझ्यासाठी ती आपलं हृदयच विंधून देते आहेत वाटलं मला तेव्हा !...पण तें वस्त्र मला देतांना तिच्या मुखावरचा भाव किती दिव्य होता ! तें पाडून कुणाला वाटलं असतं का माझ्यासाठी ही सर्वस्वाचं ही दान इतक्याच आनंदानं करील,.....पण स्त्रियांचीं मनं कधी कुणाला उमगली आहेत का !

इकडे राजवाड्याच्या पायऱ्या उतरून इंद्रसेन आणि इंद्रसेना यांना चरोवर घेऊन केशिनी बाहुकाच्या रथाकडे जात असते. मध्येच ती मान वळवून आणि उंच करून गच्चीवर बसलेल्या दमयंतीकडे पहाते; तिला दमयंतीचा नुसता चेहराच दिसतो. बाहुक ज्या दिशेकडे पहात असतो तिकडेच दमयंतीही पहात असते. जणू तिकडे पाहिल्यानें बाहुकाच्या विचार विकारांचंच तिला ज्ञान होणार होतं. दमयंतीचाही चेहरा विचारमग्न, चिंताक्रांत असा दिसतो.

थोडं चालून गेल्यावर केशिनी, इंद्रसेन आणि इंद्रसेना यांना म्हणते—
“ पाहूं बरं, कोण रथाजवळ आधीं जातंय नें ! हं ! थांबा, नीट उभे रहा...एऽऽक

(ती मुलेंही तिचंच अनुकरण करतात—ए ५५ क) दो ५५ न (दो ५५ न)
ती ५ न (तीन्)—

ती दोघंही मोठ्यानें हंसन किंचाळत रथाकडे धावूं लागतात, आणि बाहुक उभा असतो तिथेंच “ मी ! आधी, मी ! ” असें ओरडत रथाला शिवतात. बाहुक आपल्या विचार तंद्रीतून, ते गोड आवाज ऐकून एकदम जागा होतो, आणि त्या मुलांकडे पाहूं लागतो. आणि एकदम त्याच्या मनाचा तोल सुटून जातो. तो इंद्रसेनेला झटदिशी उचलून घेऊन तिचे पटापट मुके घेतो, व लगेच दुसऱ्या हातानें इंद्रसेनास उचलून त्याचेंही मुके घेऊं लागतो. ती भाचडी पोरं त्याची ही कृति पाहून वावरून जातात, आणि त्याच्या डोळ्यांतून वहणाऱ्या अश्रुधारा पाहून त्यांच्याही नेत्रांतून पाणी पाहूं लागतें, आणि ती दोघेंही मोठ्यानें गळा काहून रडूं लागतात. तें पाहून बाहुकाचा आपल्या मनावर असला, नसला साग ताचा एकदम नाहीसा होऊन तो मोठ्यानें हुदके देतो; आणि अगदी रडक्या स्वगतं मुलांना विचारतो—

“ मला नाही ओळखलं ! हाय रे दैवा ! माझी मुलं देखीरु मला ओळखीत नाहीत ! किती फुटकं माझं नशीब. या हालापेक्षां मरण पुरवलं !... ”

इतक्यांत बाहुकाजवळ येऊन केशिनी म्हणते, (तिच्यानंही तो देखावा पाहून नाही; ती अश्रु पुसत पुसतच विचारते)—“ काय म्हटलंत ! ही तुमची मुलं ! ”

एसादा जबरदस्त धक्का बसल्याप्रमाणें दचकून बाहुक तिच्याकडे पहातो, व घाईघाईनें मुलांना खाली ठेवतो; आणि स्वतःला कसें बसें सांवरून ओशाळत्या आवाजांनें म्हणतो—

“ नाही ! तसा नाही माझ्या म्हणण्याचा अर्थ (हंसण्याचा अयशस्वी प्रयत्न करीत)—माझीही मुलं थेट अशीच असल्यामळं मला राहवलं नाही ! ”

केशिनी—(आश्चर्याचा आव आणीत)—“ दमयंती देवांच्या मुलांसारखी आहेत तुमची मुलं ! कुठालेत तीं ! ”

बाहुक—“आहेत तिच्या माहेरी.” (बाहुकाला आपली मान खाली घालण्याशिवाय गत्यंतरच नसतें.)

केशिनी—(खोंचकपर्णे)—“म्हणजे ! तुमचा अन् तुमच्या पत्नीचा वियोग झाला आहे !”

बाहुक नुसती मान हालवूनच होकर देतो; आणि नंतर लगेच थोडंसं भीतिचं नाटक करीत म्हणतो—

“हें पहा माझ्यावर थोडी दया करा. तुम्ही येवढ्या घटके दीडघटकेंत माझ्याकडे निदान पांचसहादां तरी आलांत. मी आहे परका मनुष्य; मला इथं कुणीच ओळखीत नाही; मला आपलं सांभाळूनच वागणं बरं! तुम्ही कशाला येता वरचेवर ! लोकांना उगाच भलता संशय यायचा, अन् फट् म्हणतां ब्रम्हहत्या व्हायची !”

केशिनीला तरी कुठें तिथं ज्यास्त वेळ थांबायचं असतं; पण तीही रागाचा आव आणून म्हणते.

“बरं! बरं! मला नका अकळ शिकवूं! म्हणे लोकांना काय वाटेले ! अगदी मदनच अहांत कीं नाही, लोकांना कांही वाटायला ! काय तरी बाई ! ज्याचं करावं बरं, तो म्हणतो माझंच खरं ! (मुलांना आपल्याबरोबर ओढीत) चलारे बाबांनो ! ते आपले कोण आहेत म्हणून आणण इथं थांबायचं !—”

मुलांना घेऊन केशिनी पाठ पळविते, तेव्हां मात्र बाहुकाचा चेहरा अगदी पहाण्यासारखा झेतो; आणि गच्चीवर बसलेली दमयंती तो पाहतेही, अन् काढायचा निष्कर्ष काढतेहो पण.

(२४)

दमयंती दूतांना भेटण्याच्या दालनांत उच्चासनावर एक पाय-खाली सोडून अन् एक उराशीं घेऊन त्यावर हनु टेंकून बसली आहे. तिच्यासमोर त्याच उच्चासनाला टेंकून केशिनी उभी आहे. दमयंतीचें केस अगदीं मोकळे सुटायला झाले

आहेत, अन् त्यामुळे तिच्या चेहऱ्याभोंवती केसांचें जें एक वलय उत्पन्न झालें आहे त्यामुळे तिचा चेहरा अधिकच दीनवाणा दिसतो आहे. रडूनरडून तिचें डोळे सुजल्यासारखे झाले आहेत. तिचा आवाज क्षीण येतो आहे.

दमयंती—“केशी, आईनं हो म्हटलं काग मग ?”

केशिनी—“म्हटलं, पण त्यांना सगळें पटवून द्यावं लागलं.” दमयंती नुसता हुंकार देते.

केशिनी—“अन् मी बाहुकांना बोलावणंही करून आलेंच तुमच्या नावानं.”

दमयंती—(दीनपणें) “येतील काग पण ते ?”

केशिनी—“येतील हो ! त्यांना तरी किती धीर धरवेल ?”

केशिनीचें हें वाक्य संपते न संपते तोंच बाहुक दारांत येऊन उभा राहते, व थोडें थचकून पुढें येऊं लागतो. त्याची चालण्याची ढब एखाद्या राजासारखी असते. केशिनी थोडें वाकून हळूच दमयंतीला म्हणते.—“आले ” आणि मानेनें दाराकडे खुणावतं.

दमयंती एकदम गडबडीनें उभी राहूं लागते. त्या गडबडीत आधीच सुटायला झालेले तिचें केंस पार मोकळे सुटून पाठीवर पडतात. कांही तिच्या कपोलाजवळ येतात, कांही सांघावर पडतात. उठतांना तिला आपल्या हातांनें उच्चासनाचा आधार घ्यावा लागतो कारण बाहुकाकडे नजर फिरविल्याबरोबर तिला दुःखाचा उमाळा येऊन तिचें डोळें अश्रूंनी अगदी भरून जातात. अश्रूंतून अस्पष्ट दिसणाऱ्या बाहुकाच्या आकृतीकडे पहातां पहातां तिचा थोडासा तोल जातो. केशिनी चट्कन् पुढें सरून दमयंतीला आपल्या हाताचा आधार देते. तो घेऊन, पद सांवरून, खाली मान घालून दमयंती एक क्षणभर उभी राहते, व नंतर आपला डावा हात केशिनीच्या सांघावर ठेऊन ती बाहुकाकडे टक लावून दीनतेनें पहाते. पहातां पहातां तिच्या डोऱ्यांतून अश्रूंची झरणी लागते. क्षण अर्धा क्षण थांबून कांपत्या दीन आवाजांनें ती बोलूं लागते.—

—(इकडे सोलित शिरल्यापासूनच बाहुकाचें हृदय धडधडूं लागतें; आणि दमयंतीची ती केविलवाणी स्थिति पाहून तर त्याचें हृदय दुःखानें भरून येतें

त्याच्याही गालांवरून दुःखाश्रु ओघळत असतात, आणि शोकामुळे येणारे हुंदके तो कसे बसे आवरीत असतो.)—

दमयंती—“ आपल्या निजलेल्या पत्नीला, तिच्या नकळत, एका भयंकर अरण्यांत, एकटीच टाकून पळून गेलेला एखादा धर्मज्ञ वरि तुमच्या पहाण्यांत आहे का ? पुण्यवान् नलाशिवाय असलं शतकृत्य कोण करणार ? मी असा कोणता अपराध केला होता की नलदेवानं मला निगधार करून निघून जावं ? नला, तुमची आज्ञा मी स्वप्नांत तरी मोडली का ? तुमचं अभिय करण्याचं माझ्या मनाला दिखिल कधीं सहन झालं नाही बरं ! प्राणांरलीकडे मी आपल्यावर प्रेम केलं. इंद्रसेन आणि इंद्रसेना यांना आपण विसरलांत का ? ती दोघं म्हणजे आपल्या प्रेमाचं प्रतीक ! त्यांच्याकडे पहा, त्यांची आठवण करा ! अजूनही आपलं हृदय प्रेमाद्रं होत नाही का ? काय, आपलं हृदय प्रीतिशून्य झालं ? किती हो आपण कठोर आहांत ? अग्निब्राह्मणांसमक्ष दिलेली वचनं आपण विसरलांत का ? ‘ जीवांत जीव असं तों मी तुला दूग करणार नाही ’ हें मला दिलेलं वचन आपण कस बरं विसरूं शकलांत ? सांगा, सांगा, तुमच्या त्या आणा शरया कुठं गेल्या !... ..”

असें बोलतां बोलतां दमयंतीची कंठर पार सखून जाते, आणि ती मागेंच असलेल्या उच्चासनावर मट्टकन् बसते. तिनें आपल्या हातांनीं आपला चेहरा झांकून घेतलेला असतो, आणि ती हुंदके देत असते. केशिनी तिच्या सांग्यावर हात ठेऊन बाहुकाकडे साश्रु नयनांनी पहात उभी असते.

बाहुक—(गद्गद स्वरांनें)—“ हे भीरू, आपल्यावर आजपर्यंत जीं संकटें आली त्याचं मुख्य कारण ‘ कलि ’ होता, त्यानंच माझ्या शरीरांत शिरून मला घुतास प्रवृत्त केलं. आणि त्याच्यामुळेच आपल्यावर ही संकटपरंपरा ओढवली. पुढें तुझ्या शापानं, माझ्या पतोबलानं आणि ऋतुपर्णाच्या अक्षहृदय विद्येच्या प्रभावानं, कर्लीला माझ्या हृदयांत राहणं कठीण झालं. आणि मला वाटतं आतां आपला काल बदलला आहे... (एकदम एखादी गोष्ट आठवल्यामुळे शुर्द्धावर आल्यासारखें करून कठोर स्वरांत)—दमयंति, तूं आज मला मनसोक नावं ठेऊन घेतलींस. मला दुष्ट म्हटलंस, नीच ठरवलंस; मला हृदय नाही, मला आपल्या शब्दांची चाड

गाहीं ! ठीक ! ठीक ! मला नसली तर नसू दे, पण तुझं काय ? तुझ्या आठवणीने, तुझं कसं होईल या भीतिनं माझं किती रक्त आटलं असेल ! रात्रीं मागून रात्रीं मी नागून काढल्या असतील ! अगदीं न हो शालेलं जिणं केवळ तुझ्यासाठीं जगलों मसेन ! **पण तुला काय त्याचं ! उलट बापाघरीं सुखानं गहून तूं मला विसरलीस ! गांवागांव तुझ्या नांवानं दंवड्या पिटताहेत, देशोदेशी तुझ्या प्रेमाचं स्वरूप स्पष्ट होत आहे. नलावर प्राणांपलीकडेही प्रेम करणारी दमयंती दुसरं स्वयंवर करणार आहे ! नलासाठी लोकांपालांचाही त्याग करणारी दमयंती दुसऱ्या स्वयंवरला उभी आहे. असलं अलौकिक प्रेम, असली असामान्य सुंदरी ज्याला हवी असेल त्यानं धावंत वेदर्भाला यावं. हाती माला घेऊन प्रणयिनी दमयंती सज्ज आहे, या, या, पुण्याचा गांठा असेल इच्छा असेल तर दमयंतीला घेऊन जा. असंड सौभाग्यवति*** ..”

दमयंती—“ नका, नका असं बोलू ! ”

बाहुक—“ कां ? कां, नको ? माझ्या हृदयाच्या चिंधड्या करतांना वरं पाटलं. निलंज बाजारवसवी सारखं वागतानां लाज वाटली नाही.”

दमयंती—(रागानं) “ बस ! ज्यास्त बोलूं नका ! असले शब्द मी ऐकून घेणार नाही. तुमचं माझ्यावरचं प्रेमच नष्ट झालं असेल तर मला पुन्हां तोंड श्खवूं नका. तुमच्या प्रेमासाठी मी वनवास पत्करला, तुमच्यासाठी अनोळखी गांवातल्या वाचट पोरगनी वेडी समजून मारलेल्या दगडांचा मार मी निमूटपणें सहन केला, केवळ तुमच्यासाठी दासी पण पत्करलं ! वर्षानुवर्ष तुमच्या नांवाची जपमाळ ओढली ! इतके दिवस भयंकर मनस्ताप सोसला. रडून रडून डोळ्यांच्या खांचा गेल्या ! कशाला ? कशामाठी ? तुमच्यासाठी ! तुमच्या प्रीतिसाठी ! अन् आज हें शब्द ऐकणं माझ्या कपळां आलं ! कशाला मी इतके दिवस जिवंत राहिले ! ... हृदया ! अजून तुझे तुकडे तुकडे कां होत नाहीत ! देवा आतां नको अंत पाहूं ! ”

दमयंतीला दुःख इतकं अनावर होतं की ती तोंड झांकून हमसाहमशीं रडू लागते. बाहुकाकडे पाहून कैरीनी बोलू लागते.

“ महाराज, अशा कटु बोलण्यानं आपण देवीवर भयंकर अन्याय करीत आहात. आपण गेल्यापासून देवीच्या अश्रूंना स्वळ नाही, त्यांच्या डोळ्याला डोळा

नाहीं, कधी सुखानं त्यांनी दोन घांस साहजे नाहीन. आपल्या येण्याची आशा होती म्हणूनच त्यांनी तग धरली, नाही तर त्यांनी कधीच इहलोकची रजा घेतली असती....आणि आपल्याला इथं आणण्यासाठीच हा भयंकर धाडशी उपाय त्यांनी योजिला...”

“निष्धाधिपा, केशिनी म्हणते तें सारं खरं आहे—” महादेवी उद्गारतात. केशिनीचं भाषण संपायला आणि महादेवि आंत यायला एकच गांठ पडते. त्यामुळं केशिनीच्या म्हणण्याला त्या दुजोरा देतात. नल त्यांच्याकडे वळून पहातो. महादेवी दमयंती जवळ येऊन तिच्या पाठीवर हात फिरवीत म्हणतात.

“अखेर मी भीमीला म्हटलं होतं तसंच झालं. आपल्या कुशंकाच तेवढ्या खऱ्या ठराव्यात हा एक विचित्र योगायोग आहे. असो. (नलाला उद्देशून) नखीरा! मी सांगते तेवढं शांत चित्तानें ऐकून घे, आणि मग काय तें ठरीव. अयोध्येला ज्या ब्राम्हणाच्या प्रश्नांना तू उत्तर दिलंस तो ब्राम्हण आम्हीच पाटाविलेला होता. त्याच्या तोंडून तुझं उत्तर ऐकल्याबरोबर दमयंतीला धीर निघेना. काहींही करून तुला इथं आणावं असं तिच्या मनानं घेतलं. आणि तिनें मला हा अघोरी उपाय सांगितला. मी पुष्कळ नाही म्हटलं पण ती ऐकेना. तुला आलेली शंका मी बोलून दाखविली; पण ती हट्ट सोडीना. तिचं म्हणणं असं पडलं की माझ्या प्रेमानंच मी या संशयाचं निराकरण करीन....”

दमयंती एकदम म्हणते—“आई, मी उगाच बोललं नाही, मी कोणतंही दिव्य करायला तयार आहे. (हात जोडून गद्गद् स्वरांनं) मी मनानंही नाथांशी प्रतारणा केली असेल तर, जगद्भ्रमणा वायु, तूं माझा नाश कर! अखंड गति सूर्यदेवा, तूं तर जगताचा प्राणच आहेस, तेव्हा चुकूनही जर माझ्या हातून असलं पाप घडलं असेल तर तूं माझ्या पापी प्राणांचा नाश कर! हें अंतःकरणवासी चंद्रा, तुला माझं अंतःकरण स्पष्ट दिसतं आहे. प्रताग्णेच्या भयंकर अपराधाचं थोडासाही कलंक तुला तिथं दिसला तर तूं मला गतप्राण कर! देवांनो, मी जे शपथेवर म्हणते तें जर खरं नसेल तर माझा नाश होवो! तें खरं असेल तर नाथांन तसं पटवून द्या!!”

इतक्यांत त्या दालनांत प्रकाशाचा एक धुक्यासारखा स्रोत पडतो; व आकाशवाणी होते. “ हे नरवरीस नला ! तूं निःशंक हो. दमयंतीचं आचरण हा वायु आज तीन वर्षे पहात आहे. हिच्या इतकी निष्कार स्त्री अजून तरी माझ्या पाहाण्यांत नाही. तुझ्याप्रमाणे एका दिवसांत शंभर योजनें या जगांत दुसरा कोणीही येऊं शकणार नाही, ही सात्री असल्यामुळेच या अपाप दमयंतीनें हा उपाय योजिला. तूं निःशंक मनानें हिला आपल्या हृदयी स्थान दे. ”

नलासकट सर्वजग त्या फिकट होत जाणाऱ्या प्रकाशाला वंदन करितात; व प्रकाश नाहोसा होतो. दमयंतीकडे वळून, डोळ्यांत पाणी आणून ओशाळल्या स्वगानें नल बोलूं लागतो—

“ प्रिये, मला क्षमा कर असं मी कोणत्या तोंडानं म्हणूं ! ”

दमयंती—“ माझी क्षमा मागण्यासारखें आपण काय बरं केलं आहे ! ”

नल—“ आपल्या उदार हृदयानं मला तूं लाजवितेस देवी. ”

दमयंती—“ माझं आणि आपलं हृदय निराळं का आहे ! मी म्हणजे आपली केवळ छाया. ”

केशिनी—“ पण महाराज, आपलं रूप असं कशानं बरं झालं !

नल—“ कर्कोटक नागाच्या दंशानं, तो एक मोठा इतिहासच आहे. (दमयंतीकडे वळून) सखे, क्षणभर थाय हं ! मी दुसरी वखें नेसून येतो म्हणजे मला पूर्वीचें रूप प्राप्त होईल ! ”

नल जाऊन येई तों तिघीही अगदीं अधोर होऊन एक शब्दही न बोलता त्याची वाट पहात बसतात; नलही एक दोन क्षणांत परत येतो. त्याला मूळच्या स्वरूपांत पहातांच दमयंतीला अत्यानंद होतो, व ती ‘ नाथ, नाथ ’ करितच धावत जाऊन त्याच्या गर्बांत पडते.

नलही तिला प्रेमानें आलिंगन देऊन तिचीं अनेक चुंबनें घेतो.

इकडे महादेवि आगि केशिनी यांचें डोळे आनंदाश्रूंनीं डबडबतात.

आगामी प्रकाशनें

● कल्पनाचें साम्राज्य		कादंबरी
		—पु. य. देशपांडे
● तिसरें राज्य		नाटक
		—शरच्चंद्र टोंगो
● दूर कुठें तरी		कादंबरी
		—लीला देशमुख
● चार जून		कादंबरी
		—शं. बा. शास्त्री,
● आराधना		कथासंग्रह
		—लीला देशमुख

नागपूर प्रकाशन, सिताबर्डी, नागपूर.

